

Elias Levin

Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt

Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier

Elias Levin
Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt

© Copyright Elias Levin og Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier 2001

Nørre Søgade 35, 5

1370 København K

Tlf. 33 37 00 70

Fax 33 37 00 80

E-mail: dCHF@dCHF.dk

Web: www.dCHF.dk

Elias Levin

Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt

Arbejdsrapporter fra DCHF 3

Redigering: Karen Wegge-Olsen

Konsulent: Erik Henriques Bing

Redaktionel assistance: Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Redaktion: Cecilie Felicia Stokholm Banke, Inger Klausen, Jacob Fræmohs og Uffe Østergård

Layout: Jacob Fræmohs

Tryk: Werks Fotosats ApS, Bjødstrupvej 2-4, Postboks 1877, 8270 Højbjerg

ISSN 1601-393X

ISBN 87-988504-2-3

Optryk med gengivelse af kilde er tilladt.

Forsidebillede: Elias Levin, fhv. marskandiser og synagogeforstander, studerer Talmud på værelset i plejehjemmet Meyers Minde, København. Foto: Peder Lauersen, 2001.

Bagsidebillede: Elias Levin, søsteren Rifka Levin og faderen Nachman Simcha Levin – et halvt år efter hjemkomsten fra Theresienstadt. Foto: Bona Arte Studio, 1945.

Forord

For en del år siden udgav jeg en bog om gravstenene på vores begravelsespladser til minde om dem, der døde i kz-lejren Theresienstadt i årene 1943-45. Jeg havde ved en bestemt lejlighed uden for lejren – i en tilstand af stærk frygt – aflagt det løfte til Vorherre, at dersom min far og jeg og resten af slægten kom levende hjem, ville jeg som tak udføre et stort arbejde for menigheden. Bogen og mine andre bøger om de danske jødiske slægter blev min tak for hjælpen.

Medens jeg var i Theresienstadt, havde jeg for vane, når jeg kom i tanker om noget særligt, at nedskrive mine indtryk på små papirlapper. Under en oprydning i mine gemmer i år i anledning af Pesach, den jødiske påske, fandt jeg en pakke med de gamle lapper. De blev begyndelsen til denne personlige erindringsbog.

Jeg bad til Vorherre, at Han måtte give mig – i min alder af 92 år – kundskab, indsigt og forstand til at skrive bogen, så den ikke bliver læst som en roman, men som brudstykker af mine personlige oplevelser fra tiden i Theresienstadt. De er skrevet for aldrig at blive glemt.

Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt skal være til minde om mine forældre, Nachman Simcha og Hennie Levin – specielt til minde om min far, uden hvis hjælp jeg ikke havde været i stand til at komme igennem de frygtelige oplevelser i Theresienstadt.

Elias Levin

Meyers Minde, København, oktober 2001

Min familie

Mit navn er Elia Jeschaja. Jeg bliver kaldt Elias, og jeg er født i Borgergade 48 i København, fredag den 26. februar 1909. Efter jødisk tidsregning er det den 5. adar 5669. Samme dags aften var der en lille reception, fordi jeg oplevede min første sabbat. Min brith mila, det vil sige omskærelse, blev foretaget af lægen Louis Fränkel den 12. adar. Jeg fik navnet Elia Jeschaja efter min mors far. Han var dajan, en retslærd jødisk dommer, der underviste i jura på en af rabbiner Tzemach Zedeks læreanstalter i byen Lubavitch i Hviderusland.

Min far var Nachman Simcha Levin, søn af rabbiner Moses Levin. Han blev født den 24. januar 1873 på godset Druskova ved Velisj i Vitebsk-guvernemetet i Rusland og døde den 22. august 1957 i København. Han var gift med Hennie Rachelsohn, datter af rabbiner Elia Jeschaja Rachelsohn og Deborah Liebe Schnol fra Velisj. Min mor blev født den 24. januar 1876 og døde den 4. januar 1935 i København. Far havde en onkel, Schemajahu Levin, som opnåede at blive 107 år. Han døde på selve fødselsdagen. Da far fyldte syv år, arvede han denne onkels tefillin (bederemme) som jeg nu bærer efter fars bortgang.

Far voksede op i et kollektiv bestående af ca. 70 mennesker. De tilhørte alle den samme familie, som i fællesskab havde købt et stykke land af greven på godset Druskova. Far ønskede at blive rabbiner og studerede i en jeshiva (jødisk læreanstalt), som var grundlagt af rabbiner Menachem Mendel Schneerson. I byen Chanuska blev far i 1900 forlovet med min mor, og den 9. sivan samme år blev de viet i Velisj af rabbiner Meirson. Medens de endnu boede i Rusland, blev mine søstre Rifka og Sonia født.

Krigen mellem Japan og Rusland brød ud i 1904. Alle mænd blev indkaldt, også far, som var 31 år, gift og havde to børn. I begyndelsen skulle han blot stå til rådighed, og hans pas blev deponeret hos militæret. Men da han fik sin endelige indkaldelse, rådede hans rabbiner ham til at flygte til Danmark. Mor og slægten gav deres samtykke. I København kunne han henvende sig til rabbinerens gode venner, overrabbiner Tobias Lewenstein og schæchter Harry Margolinsky. Problemet med passet klarede han ved at låne en fætters pas. Fætteren hed det samme og var på samme alder som far, og dengang brugte man ikke foto i passet.

Far tog afsked med mor og børnene og slægt og venner. Han blev kørt til Schavel, grænsebyen ved den russisk-prøjsiske grænse. Der skiftede han fra militæruniform til civilt tøj og fandt fætterens pas frem. Pengene var indsyet i tøjet, og bederemmene havde han i sin lomme, sådan som hans far havde rådet ham til. Dengang rejste man med postvogn. Det var en kostbar og besværlig rejse, men alt gik godt, indtil han nåede til Danzig. Her blev han kommanderet ud af vognen til undersøgelse. Da han kom tilbage, var kufferten stjålet. Så måtte han fortsætte til København uden den. Med sig havde han nu kun sin lille bønnebog og sine bederemme, samt de indsyede rubelsedler. Han lejede tre værelser i Peder Hvitfeldts Stræde for 10 kr. om måneden. Middagsmaden fik han i Det mosaiske Troessamfunds køkken for immigranterne for 1 kr. pr. måltid. På sabbatten, fredag og lørdag, blev han altid budt ud.

Men han længtes hjem og tænkte meget på at tage tilbage til Rusland. Familien forbød ham det imidlertid, for som desertør fra militærtjenesten stod han til dødsstraf, hvis han

vendte hjem. I stedet anbefalede hans venner i København ham at åbne en marskandiserforretning. For at opnå bevilling dertil skulle han dog først have været i landet i fem år, og han havde kun været her i tre. Derfor måtte han søge kongelig bevilling. Han skrev en ansøgning til Frederik 8. på både russisk og tysk. Kongen, som havde familie i Rusland, var interesseret i at tale med ham, og han kom derfor i audiens. Kongen var et venligt menneske og talte med ham, som om de var gamle venner. Derpå gav han ham bevilling til at handle med brugt tøj. I taknemmelighed tog min far sin kalot på og fik tilladelse til at velsigne Majestæten med en hebraisk lovsigelse.

Far åbnede sin forretning i Borgergade, hans venner hjalp ham, og det gik godt. Derpå lykkedes det ham ved overretssagfører Gerson Oppenhejms hjælp at få min mor og mine to søstre ud fra Rusland og til Danmark. I København blev først Anna og senere jeg født. Mor har fortalt, at når hun kørte med mig i barnevognen, standsede folk, både jøder og ikke-jøder, og beundrede mig, og mange ville gerne køre ture med mig.

Årene gik, og Ella, senere gift Neumark, og Dora, senere gift Jonas, kom til. Vi blev efterhånden seks søskende, der voksede op i det ortodokse jødiske hjem, hvor vi respekterede vores forældre, som man gjorde dengang. Vi talte jiddisch hjemme, og far lærte os om alt det jødiske. Jeg kom i Friskolen for Drengébørn af den mosaiske Tro. Efter skoletid var det almindeligt, at man fik ekstra religionsundervisning. Jeg blev elev hos rabbiner Josef Fischer. Om søndagen kom jeg også i Synagogen i Krystalgade, hvor der var forelæsninger af rabbineren. Desuden læste jeg Talmud, bibelske fortolk-

ninger, hos overrabbiner, dr. phil. Max Friediger og gik ærinder for ham. Hver morgen og aften fulgtes jeg med min far til gudstjeneste i Synagogen. Om lørdagen til sabbatgudstjenesten var min mor og mine søstre også med.

Jeg begyndte tidligt at hjælpe far i forretningen. Da Landmandsbanken krakkede, var jeg 13 år, og far mistede ligesom mange andre hele sin opsparede formue. Der fulgte en svær tid, hvor vi pantsatte næsten alt, og mor måtte ud og sælge brugt tøj. Vi søskende hjalp far med at få forretningen på fode igen. Jeg fulgte blandt andet med far på auktioner. Efterhånden gik det godt igen.

Da jeg blev 13 år, fejrede vi min bar mitzva med en lille fest. Nu trådte jeg ind i de voksne mænds rækker. Som gaver modtog jeg Mosebøgerne, søvlommeknive og sølvpenne-skaft – det var gaverne dengang. Om lørdagen i Synagogen blev jeg kaldt op til Torahen for at sige den traditionelle velsignelse, og bagefter kom der mange til receptionen i hjemmet.

Sidst i 1930'erne var den svenske kronens kurs høj, og svenskerne strømmede til Danmark for at gøre indkøb. Min søster Rifka og jeg havde længe haft planer om at åbne egen forretning, nu da fars marskandiserforretning gik så godt. Vi mente, at tidspunktet var gunstigt og købte derfor i fællesskab en antikvitetsforretning i Nyhavn nær sverigesbådene. Den havde vi megen glæde af i fire-fem år, indtil deportationen til Theresienstadt.

Den 9. april 1940

Om morgenen klokken halv syv var min far og jeg som sædvanlig på vej til morgengudstjenesten i Synagogen. Medens

vi gik gennem Ørstedsparken, blev vi overdøvet af larm fra flyvemaskiner. De fløj lavt og nedkastede løbesedler om, at Danmark og Norge var blevet besat af tyskerne, og at vi skulle forholde os roligt over for Værnemagten. Ved Nørrevold posthus så vi to tyske soldater, men ellers var der ingen soldater at se. Da vi ankom til Synagogen, var der en trykket stemning. Alle talte om, hvad der var sket og gav udtryk for deres store ængstelse. På vejen hjem kunne vi se militærvogne i gaderne.

Jeg faldt mere til ro, da jeg hjemme i radioen hørte Christian 10.'s appel til befolkningen. Det blev også sagt, at Kongens ridetur gennem byen havde fundet sted som sædvanlig. Alle fik nu besked om at anskaffe sig mørklægningsgardiner, og der blev straks indført udgangsforbud om natten fra kl. 22, når sirenerne hylede.

Branden i Synagogen

Tyskerne nedbrændte synagogerne i alle de lande, de okkuperede. Det forsøgte de også med vores. Men kirkebetjent Max Arnheim boede på stiftelsen Meyers Minde lige bag ved Synagogen. Han hørte uro om natten, stod op og gik til vinduet. Herfra så han en mand stå på en stige op ad Synagogens mur med en tændt fakkel i hånden. Da manden i det samme knuste et vindue og kastede faklen ind i Synagogen, slog Arnheim alarm. Han havde nøglerne til Synagogen, og da brandvæsenet kom, blev ilden hurtigt slukket. Der var kun sket skade på magister Schemajahu Friedmans plads.

Næste morgen var vi mange, der gik til Krystalgade for at se, hvad der var sket. Der lugtede stadig af røg i Synagogen. Formanden for Troessamfundet, højesteretssagfører

C. B. Henriques, og mange af repræsentanterne kom for at besigtige skaden. De besluttede at sætte jernskodder for vinduerne, og der blev oprettet et vagthold af unge til beskyttelse af Synagogen.

Josef Fischer afhentes i Synagogen

Om morgenen fredag den 17. september 1943 ankom tre nazipersoner til gudstjenesten. De spurgte efter rabbiner Josef Fischer, arkivaren ved Det mosaiske Troessamfund. Synagogeforstander Arne Cohn henvendte sig til Josef Fischer og fortalte om de tre herrer, som ønskede en samtale med ham. De fik hans svar: "Når gudstjenesten er ovre!" Jeg så derefter, hvordan Josef Fischer blev afhentet og kørt bort i en militærbil, som havde holdt i gården. Næste morgen fik vi at vide, at nazisterne havde kørt ham til hans hjem i Ny Kongensgade 6, der også var domicil for Det mosaiske Troessamfund. De forlangte, at han udleverede kontorets lister med navne og adresser på alle de jøder, som boede i København. Nazisterne hentede dem på kontoret og lagde dem ned i porten til senere afhentning. Men de glemte at låse døren ud til gaden.

Kort tid efter kom borgmester Arne Guttermann forbi Ny Kongensgade. Der holdt en tysk militærbil ved indgangen, og det gjorde ham urolig. Han åbnede døren og så ind i porten. Her lå navne- og adresselisterne. Han opsøgte straks højesteretssagfører C. B. Henriques og fortalte, hvad han havde set. Henriques forhørte sig hos Udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen, som henvendte sig til den tyske rigsfuldmægtigede dr. Werner Best. Herfra kom det beroligende svar, at der ikke var nogen jødeaktion i sigte. De

fleste af os troede på denne meddelelse og faldt til ro. Da var nazisterne for længst kørt med listerne.

Marcus Melchiors meddelelse om jødeaktionen

I Synagogen begyndte Selichot-ugen med en særlig bøn i anledning af det jødiske nytår. I de dage ankom imidlertid også to tyske transportskibe til Langelinie og med dem en ordre fra Adolf Hitler og Heinrich Himmler om, at jødeaktionen skulle finde sted natten mellem fredag den 1. og lørdag den 2. oktober. Rosh Hashana, det jødiske nytår, faldt i 1943 torsdag den 30. september og fredag den 1. oktober.

Hans Hedtoft, H. C. Hansen og Alsing Andersen i Socialdemokratiets hovedbestyrelse fik oplysning om denne ordre af den tyske skibsfartssagkyndige i Danmark, G. F. Duckwitz. Alsing Andersen sendte sin sekretær hjem til rabbiner, dr. phil. Marcus Melchior, som blev klar over, at nu var det alvor. Samme nat blev overrabbiner Max Friediger afhentet hjemme og ført til Alsgades Skole på Vesterbro. Næste dag ved morgengudstjenestens slutning, tre dage før nytår, slog rabbiner Marcus Melchior i torahbordet for at påkalde sig menighedens opmærksomhed og fortalte om Alsing Andersens advarsel. Synagogen ville blive lukket, og vi blev bedt om at meddele alle jøder, at de ikke måtte være hjemme om aftenen og natten. Vi blev angste og skyndte os hjem. Vi måtte nu se i øjnene, at det ville blive nødvendigt at flygte, og vi ringede rundt til slægt og venner for at advare dem. Senere på dagen stillede David Hildesheim sin bolig i Peder Hvitfeldts Stræde til rådighed, medens Synagogen var lukket, og her blev de resterende Selichot-morgengudstjenester holdt.

Min søster Rifka og jeg boede dengang hos far i Nansensgade 19. Han havde sin marskandiserforretning i Borgergade 28, og min søster og jeg havde vores antikvitetsforretning i Nyhavn 42. Nu lod far sin bekendte, arkitekt Per Hansen, der var frihedskæmper, tilkalde, og sammen med ham blev alt det praktiske og økonomiske vedrørende hjemmet og forretningerne ordnet. Per Hansen ville skaffe en skipper til overfarten til Sverige – det ville koste 35.000 kr. i alt – og gav os lov til at overnatte i hans hjem. Han var ungkarl og boede nogle få huse fra os i Nansensgade. Fra nu af holdt vi os hele tiden parat til flugt.

Rosh Hashana sluttede, og sabbatten begyndte. Men da vi hverken hørte fra Per Hansen eller fik besked om afhentning, besluttede far, at vi tre skulle fejre sabbat i vores eget hjem fra kl. 18 til 21 og derefter gå over til Per Hansen igen i god tid, før sirenerne lød kl. 22. Men ak, jødeaktionen begyndte allerede kl. 21, medens vi var ved at gøre os klar til at gå tilbage til hans lejlighed. Først efter krigen fik vi forklaringen på, at vi intet så til Per Hansen eller andre den aften. De skulle deltage i en sabotageaktion, som imidlertid mislykkedes. Det gode menneske Per Hansen blev dræbt af den bombe, han antændte.

Den lange nat i Synagogen

Der blev banket på vores dør, og bevæbnede gestapomænd trådte ind. De sagde, at vi skulle forholde os roligt og klæde os på for senere at følge med dem. Og vi ville skam komme hjem igen. Gestapomændene gik gennem alle værelser for at se efter våben. Dem var der nu ingen af. Men vi måtte vække far, som lå og sov. Vores navne blev noteret på en formular

og på en konvolut for hver enkelt person. De spurgte efter min søster Ella Levin, men hun boede ikke hos os. Vi fik også besked på at tage alt vores guld, sølv og penge med, for at vi ikke senere kunne sige, at der manglede noget. De gentog formaningene om at tage værdierne med, og da vi svarede, at vi ikke havde mere, fik vi besked på at tage frakker på. Vi måtte gå uden mad og uden kufferter. Gestapomanden, der vidste, at vi var ortodokse jøder, slukkede selv lyset. Min far låste døren, og soldaten lagde nøglen i hans konvolut. Han fortalte os, at vi skulle til Synagogen, og tilbød at køre os derhen, men far afslog, da det var sabbat. Da vi kom ned på gaden, så vi en tysk militærbil, og der stod mange mennesker for at overvære vores anholdelse.

Vi gik hen til Synagogen, der var samlingssted for de arresterede jøder. Her var der gestapomænd og danske nazister, der gik dem til hånde. De røg alle på cigaretter. Der holdt biler parkeret uden for Synagogen, som var fuldt oplyst, og her blev vi ført ind. Vi blev forestillet for en "general", der sad og skrev. Gestapomanden afleverede vores konvolutter, og vi måtte endnu engang give nogle oplysninger. Herefter fik vi plads i midterrækken, hvor der sad en del gamle mennesker fra stiftelsen Meyers Minde og nogle andre jøder, taget rundt om i byen.

Der kom af og til nye mennesker, og jeg havde især medlidenhed med fru Eva Salomonsen fra Bredgade. Hun ankom dødssyg på en madras med to Røde Kors sygeplejersker. Med tårer i øjnene bad de to sygeplejersker for hende, men de måtte gå med uforrettet sag. Der var andre, der kom med sygeplejerske, og atter andre, der ikke var jøder i traditionel forstand. Men alle måtte de hen til "generalen" og

noteres. En anden "general" med sort Hitler-overskæg gik rundt og dirigerede det hele. Da jeg ønskede at gå med min far på toilettet i gården, fik jeg en svært bevæbnet gestapomand med til at passe på os.

Pultene ved studepladserne i Synagogen blev grundigt undersøgt af de danske nazister, og alt, hvad der var håndskrevet, blev samlet i en bunke. Nogle af gestapomændene gik op til torahskabet, trak forhænget til side og forsøgte at åbne skabet med en stor jernstang fra fyrrummet. Døren holdt. Inspektøren blev tilkaldt og måtte aflevere nøglen. Torahskabet blev åbnet og omhyggeligt undersøgt på kryds og tværs. Gestapomændene frydede sig over de kostbare torahkroner, -skjolde og -pegere af sølv. "Generalen" synede det hele, lukkede så skabet og tog nøglen med sig. En dame klagede til ham over, at hun ikke havde fået sin nøgle igen af gestapomanden. Han blev hentet og nøglen tilbageleveret. Alt skulle gå rigtigt til.

Klokken nærmede sig fem morgen, og vi fik besked på at stille os på række to og to. Jeg gik forrest med min far mod udgangen. Uden for Synagogen holdt der militærlastbiler og snavsede høvogne. Vi fik ordre til at stige op i en af høvognene. Da jeg havde fået anbragt min far og min søster i vognen, gik jeg hen til den næste vogn, hvorfra der lød klagen og skrig fra gamle og syge mennesker. I mørket kunne de ikke komme op i vognene. Når de vendte sig om, fik de lusinger, og når det ikke gik hurtigt nok, smed gestapomændene dem op. Det så meget kritisk ud, og derfor tog jeg og nogle andre yngre mod til os og hjalp de gamle op. Ledsaget af en bajonetbevæbnet gestapomand kørte vi så af sted til Langelinie.

Her lå to fragtskibe klar til at tage os om bord. Der stod allerede mange mennesker, dels unge fra fængsler, dels folk, der var hentet i deres hjem eller på forskellige opsamlingssteder. De fleste af de sidste var blevet fanget på vej til Sverige.

Deportationen til et ubekendt bestemmelsessted

På skibet blev vores navne streget ét efter ét på listerne. De unge overtog hjælpen og placeringen af de ældre. Vi fik anvist plads i lasten, hvor der var redt op på madrasser uden tæpper, og der var kun en enkelt lampe til at oplyse hele rummet. Vi var 55 mennesker dernede. Omsider ankom overrabbiner Max Friediger sammen med synagogeforstanderskabets formand, grosserer Axel Margolinsky, grosserer Willie Levysohn og civilingeniør Ove Meyer. Gensynet mellem overrabbiner Friediger og sønnen Arthur Friediger var meget bevægende, det kaldte tårerne frem i mine øjne.

Da vi havde indtaget vores pladser, kom den danske nazist Henning og skreg op om, at vi skulle aflevere nøglerne. Han spurgte også, om der var nogen, som var gift med en ikke-jøde. De slap fri. Andre, han kendte, skældte han ud for "jødesvin" og sagde, at det var godt, de var kommet med. Da denne gale mand var gået, sejlede skibet. Vi hilste nu på hinanden og indsamlede de madvarer, som nogle havde fået med. Et par unge mennesker påtog sig sammen med overrabbineren at fordele maden, således at hver fik omtrent to skiver brød med pålæg. Vi fik nogle spande med erstatningskaffe af tyskerne, og vi delte så godt vi kunne. Der blev drukket af både flasker og krukker.

Jeg blev sammen med et par andre udtaget til at bringe fru Eva Salomonsen ned i lasten. Hun lå på dækket og jamrede sig på grund af kulde. Med stort besvær fik vi hende bragt ned, og sammen med andre syge blev hun anbragt i midten af skibet. Hun lå og vred sig og smed ustandseligt tæppet af sig. Jeg lå nærmest hende og prøvede sammen med nogle damer at passe hende. Men en gestapomand blev så vred over hendes jamren, at han kylede hende mod væggen, hvor hun blev liggende bevidstløs. Og han så sit snit til at stjæle et armbånd med brillanter fra hende. Da han gik, truede han med sin revolver og gjorde tegn til, at vi skulle forholde os roligt.

Derefter kom der nogle gestapomænd med en skrivemaskine for at notere, hvor vores slægtninge befandt sig. En dame nægtede at give besked om sine børn, fordi hun var bange for at fortælle, at de var i England. Hun blev beordret til at stille sig hen mod væggen og tænke sig om. Da hun ville vende sig, knaldede soldaten hendes hoved mod væggen, så hun besvimed. Hun fik vand, og lægen Herman Krasnik hjalp hende så godt som muligt, hvorefter hun gav de nødvendige oplysninger. Nu begyndte vores nerver at blive spændte.

På turen blev der udpeget nogle tillidsmænd, og gennem dem skulle alle forespørgsler gå videre til kaptajnen. Nogle gange fik vi lov til i rækkefølge at komme op på dækket for at gå på toilettet. Det var en mørk aften, og ved lampens skær gik jeg op med min far. Han lagde heldigvis ikke mærke til, at der var nogle mænd i redningsveste, der skulle til at fire en redningsbåd ned. Han ville have troet, at de var i færd med at forlade skibet for så at sprænge det i luften. Bedrøvet

gik jeg ned igen med min far. Hele natten bad jeg til Vorherre og sagde Davids salmer. Jeg tænkte på skæbnen, der ramte vores brødre og os. Det forekom mig, at vores liv hang i en tynd tråd.

På et tidspunkt måtte jeg bede kaptajnen om tilladelse til, at far og jeg kunne gå op på toilettet igen. Vi fik tilladelsen, og på dækket traf jeg nogle civilklædte folk. På tysk spurgte jeg dem, hvor vi mon skulle hen. De sagde, at jeg godt kunne tale dansk med dem, og at de var ca. 150 kommunister med om bord. Vi tog hjertelig afsked og ønskede hinanden en god rejse. Far og jeg sagde både om morgenen og om aftenen vores bønner.

Omsider kom vi til Swinemünde. Vi blev modtaget af folk, som om de ventede en svenskebåd. De lod til at betragte det som en selvfølge at deportere folk. Vi blev straks ført fra skibet op i snavsede kreaturvogne, som stank forfærdeligt. Vi blev stuvet ca. 27 mennesker sammen i den vogn, jeg var med. Der var meget små muligheder for at røre sig. Vores vogne var med luger, der kunne åbnes, hvorimod kommunisterne blev anbragt i kreaturvogne med tremmer. Fru Eva Salomonsen blev firet op fra lasten ved hjælp af stålwirer, og de øvrige syge blev hjulpet op i vognene. Tyskerne morede sig over sceneriet. I vognen satte vi os så godt som muligt på kufferter og frakker.

Efter et længere ophold begyndte toget at køre, og natten nærmede sig. Vi forsøgte at lægge os, men kom til at sidde og ligge på hinandens ben. Der var ikke plads nok i kreaturvognen. Så blev det nat. Cigarhandler Elias Abrahamsen og jeg overtog vagten med en stor lommelygte. Takket være lidt sukker og nogle hoffmannsdråber, som min søster Rifka

havde med, holdt vi os vågne. Vi måtte passe på lygten ikke lyste de sovende i ansigtet. Vognen så uhyggelig ud i halvmørket. Vi holdt os fast i små ringe, der hang i loftet, og sørgede for ikke at røre os for at undgå at vække nogen. Tyskerne gav os ikke ro. Ved hver station rangerede de og tog andre togvogne med frem og tilbage for at lave så megen larm som muligt. Alle var efterhånden stærkt nervøse, nogle fik hysteriske anfald, og der var optræk til panik. Så vi var glade, da natten var overstået. Vi vidste intet om, hvor vi skulle hen og forsøgte med penge at få vagterne til at fortælle det. Men svaret lød altid, at de afventede ordrer. Jeg tror ikke, at tyskerne selv vidste det.

Dagen brød frem. Folk livede lidt op, medens vi vagter lagde os til at sove, og det næste vagthold afløste os. To gange om dagen blev dørene låst op, og vi fik lov at gå på toiletet, kreaturvogn efter kreaturvogn, damer og herrer samtidigt. Soldater med skarpladte geværer stod og så til og morede sig over os. Vi havde kun seks flasker vand til deling i vores vogn. De blev fyldt, når vi kom til en station med en vandhane. Det var strengt forbudt at bruge det rationerede vand i flaskerne til at vaske sig i.

Men far og jeg ville gerne forrette vores bøn, og jeg tog mod til mig og bad en gestapomand om tilladelse til, at far måtte vaske sine øjne, som det er påkrævet. Det fik han lov til. Ved stationen kunne far vaske sig, og jeg måtte bagefter benytte det samme vand. En gang, da vi stod ved en vandhane for at vaske os, fik jeg et ordentligt slag i hovedet af en gestapomand. Heldigvis var der nogle i nærheden, der hjalp mig op i vognen, hvor jeg kom til mig selv og takkede Vorherre. Far var meget ulykkelig og græd.

På togrejsens anden dag fik vi et stykke brød, som vi drak vand til. Vi kunne efterhånden mærke sulten. Søster Rifka havde det meget svært, og min far og jeg var bekymrede for hende. Ja, turen var svær for os alle. Mange fik anfald af fortvivlelse, og de måtte beroliges.

Ankomsten til Theresienstadt

Vi gjorde tre ophold undervejs, inden vi kom til bestemmelsesstedet. Soldaterne kom ofte hen og bad os om penge, smykker og lignende og tilbød forskellige tjenester til gengæld. Vi ønskede især at vide, hvor vi skulle hen. Pengene tog de, men munden forblev lukket. Først i Prag fortalte de tyske vagtposter på perronen, at vi var på vej til Theresienstadt. Leon Ruben, der var i samme togvogn, beroligede os med, at han kendte byen, og det hjalp på vores humør. Vi var i alt 481 personer, som blev ført til Theresienstadt.

Endelig ankom vi til rejsens mål, og vi blev beordret ud af toget og ind i nogle triste lokaler. Vi var endnu uden for selve Theresienstadt og måtte blive her i karantæne nogle dage. Så fik vi udleveret vores fælles ghettonummer XXV/2, som altid skulle følge os. Mange var medtagne af rejsen og behøvede lægehjælp. Det kunne der nu ikke blive tale om, før vi kom ind i selve lejren. Imedens fejrede vi Jom Kippur, Forsoningsfesten, og fik både noget at spise og drikke.

Efter Jom Kippur modtog vi besked om, at vi kunne komme ind i kz-lejren. Her blev vi modtaget af lejrens jødiske "borgmester", dr. Paul Eppstein, som bød os velkommen og fortalte, at vi ikke behøvede at have bekymringer. Vi skulle dog aflevere alt, hvad vi endnu havde af penge, smykker og medicin. Og rygning var forbudt. Hvis vi for-

søgte at skjule noget, ville vi øjeblikkelig blive transporteret til en lejr, der var om muligt værre end denne. Vi blev stillet op i rækker ved et langt bord, herrer for sig og damer for sig. Der sad to SS-mænd ved hvert bord, den første modtog de beslaglagte værdier og gav dem videre til den anden, som lagde dem i en stor taske. De spurgte, om vi havde syet penge ind i tøjet, og vi måtte aflevere de 35.000 kr., som vi havde medbragt til flugten til Sverige. Og de spurgte, om vi havde gemt noget i endetarmen. De havde mistanke til en mand, og han blev undersøgt meget nøje på bordet. Rifka fortalte, at mange kvinder blev undersøgt i skeden. Således tappede tyskerne os for vores formuer.

Vi skulle først bo en nat i en forfalden kaserne. Her lærte vi det barske liv at kende. Der var koldt, ingen ruder i vinduerne, træsenge med simple madrasser og tynde vattæpper. Vi måtte beholde vores frakker på i sengen for blot at få lidt varme. Mange kunne ikke holde på vandet, og der var en grim lugt i rummet.

Kz-lejren

Theresienstadt, på tjekkisk Terezín, var en böhmisk garnisonsby 62 kilometer fra Prag. Den blev bygget i 1780 som en fæstning omgivet af fæstningsvolde af den tysk-romerske kejser Josef 2. og fik sit navn efter hans moder, kejserinde Maria Theresia. Theresienstadt tjente med sin placering som bolværk for Prag mod de nordlige naboer. Den kom dog aldrig i brug militært, og i 1882 blev den opgivet som garnisonsby og åbnet for civilbefolkningen. Byen havde en tilbygning, "Kleine Festung" – "Lille Fæstning" – der blev anvendt som fængsel for kriminelle. Under 1. verdenskrig sad atten-

tatmanden fra Sarajevo, Gavrilo Princip, fængslet her for mordet på den østrigske tronfølger Franz Ferdinand – det mord, som blev optakten til 1. verdenskrig.

Theresienstadt havde før 2. verdenskrig omkring 7.000 indbyggere. Der var en stor læderfabrik, et bryggeri, flere møller, og midt på torvet en smuk katolsk kirke. I byens udkant lå flere kaserner, opkaldt efter tyske og østrigske byer: Hannover, Magdeburg, Hamburg, Augsburg. Blandt kasernerne skal også nævnes Jägerkasernen, Sudetenkasernen, Kavalerkasernen og Hohe-Elbekasernen. Mellem kasernerne lå hospitalet og et anneks, hvis forholdsvis bekvemmelige hospitalsstuer blev kaldt Marodenzimmern og var til patienter med lettere sygdomme.

Efter tyskernes besættelse af Böhmen og Mähren i 1939 blev protektoratets fængsler i Prag i løbet af kort tid overfyldte. Det fik Gestapo i Prag til i 1940 at indrette fængsel i "Kleine Festung" til såkaldte politiske forbrydere, og SS begyndte indretningen af den gamle garnisonsby til den berømte koncentrationslejr "Ghetto Theresienstadt". Det var tjekkiske jøder, der udførte arbejdet, og Theresienstadt blev herefter benyttet som gennemgangslejr for jøder bl.a. fra Böhmen og Mähren, rigstyske jøder og jøder fra Holland. Snart skulle det vise sig, at der var for lidt plads til disse mennesker, og i 1942 beordrede den tyske rigsprotektor Reinhard Heydrich de "ariske" tjekker i Theresienstadt evakueret. Tvangsarbejdere anlagde en jernbane, for at togene kunne komme helt ind til byen, og der blev bygget et krematorium. Byen blev herefter en overfyldt jødisk kæmpeghetto under opsyn af SS. Hvor der før havde levet 7.000 mennesker, var nu op til 60.000 stuvet sammen.

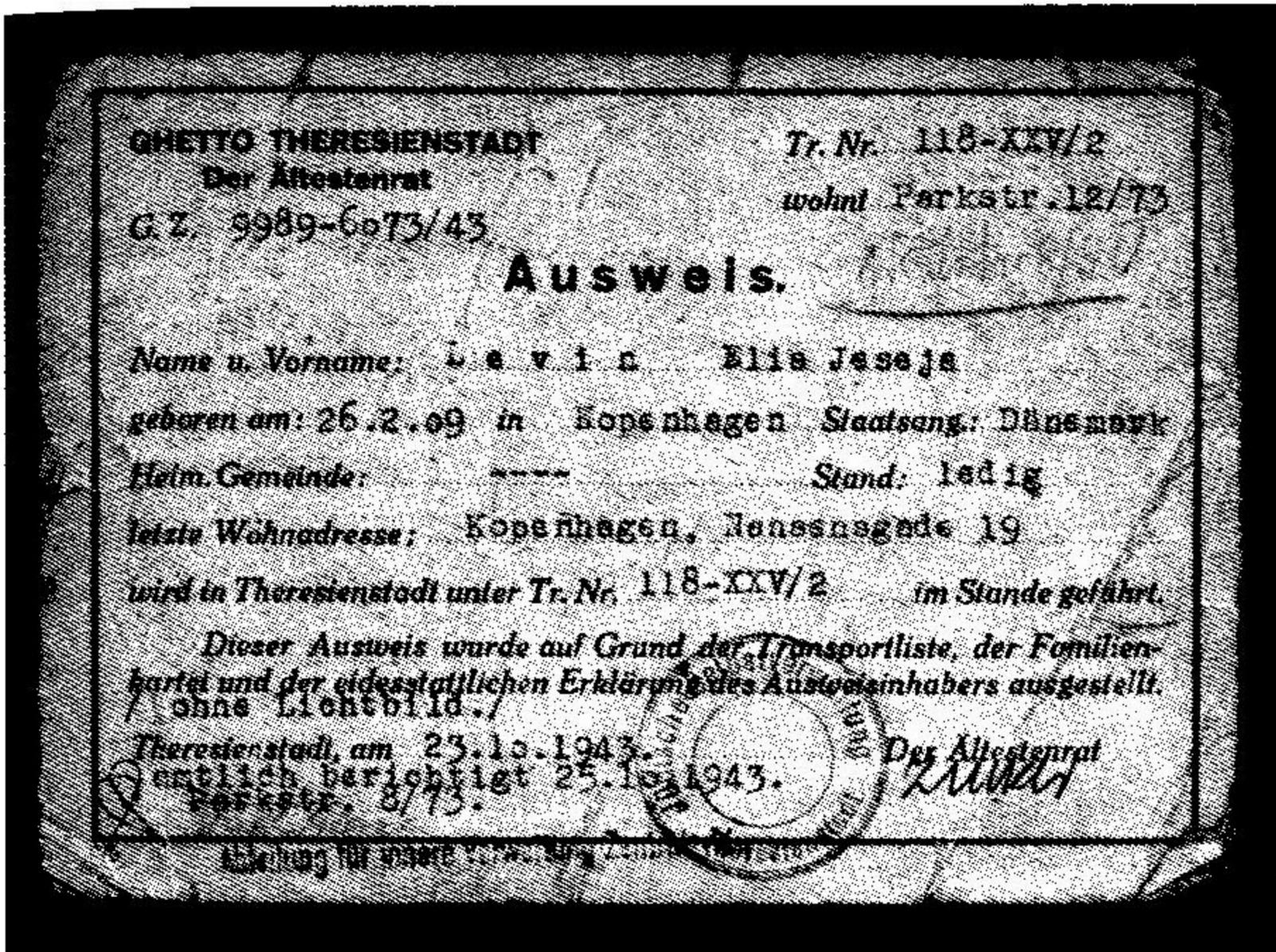
Indflytningen

Nu var vi kommet ind i lejren og fik udleveret gule davidsstjerner ("jødestjerner") med ordet "Jude". Dem skulle vi bære synlige på frakken. Vi modtog også en seddel med oplysning om, hvor vi skulle bo for fremtiden. Mænd og kvinder boede for sig, ligeledes unge for sig og gamle for sig. Til børnene var der en særlig afdeling, som Edith Fischer tog sig af. Hun og hendes søster var døtre af rabbiner Josef Fischer. Om dagen arbejdede de sammen med andre nyankomne kvinder i en fabrik uden for lejren, hvor de spaltede glimmer – marieglas – til luftvåbnet. Denne hemmelige krigsproduktion havde tyskerne anbragt i det afsidesliggende Theresienstadt for at sikre den mod luftangreb.

Far og jeg fik anvist hver sit rum, men jeg insisterede på, at vi ville bo sammen. De havde ikke før været ude for, at en søn på 34 år ville bo sammen med en far på 70. Men efter en lang vandring fra det ene kontor til det andet fik vi anvist to underkøjer ved siden af hinanden i rum nummer 67 i kaseren i Wallstrasse i Magdeburgkvarteret. Det var en toetages militærkaserne, hvor hestestaldene, hølofterne og forråds-kamrene var omdannet til "menneskeboliger". I denne hestestaldskaserne var der plads til rundt regnet 3.500 mennesker.

En forfærdelig stank mødte os, da vi kom ind på værelserne. De var stuvende fulde med toetages træsenge, tøjet hang på væggene omkring sengene, og hvert rum var beboet af 56 mennesker af forskellig nationalitet. Mange var svage og gamle, og på vores rum var 35 sengeliggende med forskellige sygdomme. Jeg lå ved siden af en gammel mand, der lugtede grimt og led af en lungesygdom. Han døde den første nat efter vores ankomst.

Identitetskort med mit ghettonummer 118-XXV/2. Udstedt af Ältestenrat og underskrevet af stedfortrædende Judenälteste Otto Zucker. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Vi blev budt hjerteligt velkommen af Zimmerälteste, som hed Naftali og var et religiøst menneske med et varmt hjerte. Både han og Unterzimmerälteste var svagelige, men herlige mennesker. De anviste os vores sengepladser. Opredningen bestod af en hømadrass og et tyndt tæppe. Da der var meget koldt, beholdt vi tøjet på og brugte frakkerne til at dække os med. De, der ikke havde nogen, fik udleveret en gammel én af Hausälteste, der var leder af hele Bezirken, en af de fire jødiske selvforvaltningskredse, som lejren var opdelt i.

Når en fange døde, havde vi en chance for at få hans tæppe. Alle efterladenskaber skulle ellers afleveres til administrationen, så snart én døde eller blev transporteret bort. Men man tog, hvad man kunne nå, inden vagterne kom og konfiskerede det. Både hovedpuden, tæppet og lagenet blev straks taget af andre. Tissepotten blev også taget og vasket af, alt dette var i høj kurs. Men tæpperne var det ellers meningen, at damerne skulle have til deres barakker. I den ene væg i vores rum, øverst oppe, var der et hul, så stort at et menneske med lethed kunne kravle igennem det. Der var høderoppe, og her gemte vi de ting, som vagterne ikke skulle vide noget om.

Rummet havde to staldvinduer, uden glas, men med papstykker for. Døren var af jern og kunne ikke lukkes. Den sparsomme varme kom fra en lille kakkelovn, hvor vi også kunne varme os. Værelset havde én spand kul og én spand brænde pr. døgn til at fyre med i kakkellovnen. Der hang en elektrisk pære i loftet, og den skulle oplyse hele rummet. Folk havde svært ved at sove, og der var ingen sovemidler at få. Det meste af natten blev der talt meget, og de fleste forblev i deres senge for at holde varmen. Der var en forfærdelig gennemtræk, fordi døren ikke kunne lukkes helt i. Det tog hårdt på mig at se, hvorledes de gamle blev pint. Jeg fik mange historier om deres liv, hvor de kom fra, og hvad de havde været ude for af forfølgelser. Der var både læger, lærde talmudister, finansfolk og forretningsfolk. Alle havde de gennemgået tortur og mange andre kvaler, og ofte bevægede det mig dybt at høre om deres sørgelige skæbne. Men takket være disse samtaler forløb natten hurtigere.

Efter at vi var flyttet ind, fik vi besøg af en ældre rabbiner, der fortalte os om lejrens synagoge. Den var blevet opført i en tidligere hestestald allerede efter den første transport og lå ikke langt fra, hvor vi boede. Overalt i verden hvor tyskerne hærgede, blev synagogernes bænke, skabe og andet inventar hugget til brænde. Men denne synagoge blev aldrig rørt af tyskerne, og ingen kunne fortælle, hvorfor den fik lov at bestå. Her var der gudstjeneste hver dag, og der blev lært – de hellige skrifter blev studeret. Der var hverken tallit (bedesjal), tefillin (bederemme), eller sidur (bønnebog). Vi fik det, der var efterladt af andre, som havde været i lejren tidligere.

De ældre var fritaget for at arbejde og havde intet at foretage sig dagen lang. For dem var synagogen et godt opholdssted. Der studerede de Torah og sagde Tehilim (Davids salmer) og mange lernede. Men mad og drikkevarer måtte de selv sørge for. Vi fulgtes med rabbineren til synagogen, hvor vi blev budt velkommen af de ældre, der var der. Jeg var glad for at have et sted, jeg kunne efterlade far, når jeg gik på arbejde. Han blev afhentet og bragt til synagogen, og alle tog sig pænt af ham, så jeg vidste, at han var i gode hænder. Han var afholdt, og der var altid nogen til at hjælpe ham. I synagogen var han glad for dem, han var sammen med. Men han var bedrøvet, når en af hans venner blev sendt på transport. Til gengæld var der glæde, når der kom nye mennesker. Her mødte vi blandt andre Eduard Fried, der senere blev kantor i København. Overrabbiner Max Friediger talte ind imellem i synagogen for os danskere. Næsten alle kunne jiddisch og var i stand til at forstå hans foredrag og taler. Vi talte også jiddisch sammen, men når vagterne var

i nærheden, slog vi over i tysk, for det var det eneste tilladte sprog.

Lille Hennie blev født

Med den næste transport af jøder fra København til Theresienstadt ankom min søster Anna og hendes mand Alfred Fürst. Da vi mødte dem i lejren, blev min far stærkt bekymret, for Anna var højgravid. Far bad til Vorherre, at Han ville beskytte hende og hjælpe hende, for ingen af os vidste, om fødslen overhovedet måtte finde sted i lejren. Men overrabbiner Friediger gik til lejrkommandanten, SS-Obersturmführer Karl Rahm. Han gav sin tilladelse til, at Anna kunne føde på hospitalet. Hun fik et let arbejde, idet hun blev sat til at passe en af de offentlige vandhaner, som var anbragt på gaderne. Alfred Fürst fik arbejde ved skomageriet. Tiden kom, da fødslen skulle ske, og Anna blev indlagt på hospitalet. Far og jeg samledes med Tehilim-holdet i synagogen og sagde i fællesskab Davids salmer.

Fødslen blev godt overstået. Det var en pige. Vi gik alle hen på hospitalet og gratulerede Anna. Stor var fars glæde, da han tog pigen i sine arme, velsignede hende og gav hende navnet lille Hennie efter hendes mormor.

Centrallageret

På den tid, da jeg og min søster Rifka havde forretning i Nyhavn, benyttede vi Privatbanken på Kgs. Nytorv. Afdelingschefen var Stig Rønne, en god ven af os jøder, der hjalp mange med overfarten til Sverige. Han sendte mig flere pakker gennem Dansk Røde Kors, en af dem med et par træsko-støvler. Nummeret var for lille, men jeg fik lov til at få dem

byttet i "Zentrallager". Det var et enormt lager af tøj i fin stand, nok til at tusinder af personer kunne blive forsynet med alt, blandt andet herre- og dametøj, undertøj og fodtøj.

Fra omslaget af fødevarepakken fra Dansk Røde Kors med bl.a. træskostøvlerne. Skænket af afdelingschef i Privatbanken Stig Rønne. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Dette lager havde tyskerne opbygget af tøj fra afdøde fanger og efterladenskaber efter de fanger, som i tusindvis blev ført videre med transporter til Auschwitz. De fik besked på at efterlade bagagen med den begrundelse, at der ikke var plads til kufferter i toget. På centrallageret arbejdede ca. 20

mennesker med at rense tøjet, sortere det og lægge det i orden.

Udenfor gik lejrens beboere rundt i laset, tyndslidt tøj, men centrallageret var ikke beregnet på dem. Kun fordi jeg kom med et par nye træskostøvler, fik jeg i bytte udleveret to par brugte sko.

Dagligdagens liv og død

Klokken fem om morgenen blev vi vækket, og Hausälteste kontrollerede, at vi alle var til stede. Der var altid nogle, som skulle møde på den tid. Også om aftenen klokken ni blev vi kontrolleret, og det var igen Hausältestes pligt og ansvar at gøre det. Der blev aflagt rapport herom til Magdeburg, som var lejrens administrative centrum.

Fra klokken halv fem til otte kunne vi afhente vores kaffesurrogat. Medens jeg var Krankenträger, som jeg senere vil fortælle om, hentede jeg kaffen til hele holdet i store tønder, anbragt på en kørestol. Vi kaldte den invalidevognen, fordi den også blev brugt til transport af patienter. Mellem klokken 10 og 12 stod folk i lange køer med deres spande eller tissepotter, der gik i arv, efter at en fange var død. De blev vasket rene og brugt som tallerkener eller til at lave mad i. Og jeg kom igen med mine tønder. Maden bestod som regel af hachis, fire kartofler og suppe af kålrabi. Det var dagens eneste måltid, og alle led til stadighed af sult.

Om eftermiddagen ankom der engang imellem tønder med dampende varm mad, som duftede dejligt af kød. De mest sultne stillede sig straks i kø for at få noget at spise. Men de kunne ikke vide, om det var hestekød eller fordærvede varer. Det hændte ofte, at de, som havde spist fra tøn-

derne, senere blev fundet på latrinerne med diaré. De fik ødelagt deres mave og kunne ikke reddes. Således fandt tyskerne et påskud til at slippe af med folk på en "pæn" måde. Vi ortodokse jøder klarede os bedre, for vi undgik at spise kød. Fik vi noget om eftermiddagen, kunne vi bruge det til at bytte med for eksempel brød.

Hvis der manglede nogen om aftenen, når vi blev talt, kunne vi som regel finde dem på latrinerne. Som Kranken-träger fandt jeg både syge og døde dér. Jeg kørte først de syge hjem. De blev anbragt på en bære og kørt tilbage på invalidevognen. Lægen kom til, og de syge blev lagt på sengen og fik medicin. Der var hundredvis af dygtige læger blandt jøderne i Theresienstadt. Alle ønskede de at få noget at lave og undgå transporten, som alle frygtede – at blive sendt videre til en af de rigtige koncentrationslejre, det vil sige udryddelseslejre. To gange om dagen besøgte lægen de syge. Som regel døde patienterne dog, fordi de havde spist hestekød. Dér lå de til næste dags morgen. Så kørte vognen gennem lejren og samlede de døde op. Det var dem, der ikke havde kunnet reddes med kultabletter, som var det eneste middel, man kunne sætte sin lid til. For de døde var der hurtig transport. De blev lagt på madtransportvognen, og en seddel med navn og lejrens nummer blev hæftet til håndledet.

Til kasernen hørte et varmekøkken med en stor ovn, som blev betjent af fire damer. Der kunne vi få varm mad og selv lave mad, når vi modtog fødevarepakker. Bestikkelse var nødvendig, og det var som regel med lidt brød eller lidt fra pakkerne. Der var også en stor vaskehal, hvor omkring 30 mennesker kunne tage brusebad efter tur. Det var nødven-

digt, at vi sæbede os ind, inden vi gik ind under vandstrålen. Mellem klokken seks og 11 måtte vi spare på vandet. Fra 11 til 13 kunne vi få lov til at vaske os, når det var nødvendigt.

Der hørte tre latriner til huset, hver med plads til 25 personer. I selve gården var der en særlig stor latrin, adskilt af en væg i midten. Den ene side var for mændene, den anden for kvinderne. Der var altid en voldsom snakken mellem parterne, når de sad dér.

Hospital og apotek

Der fandtes et hospital, hvor kun særligt syge på lægens anbefaling kom ind. Der arbejdede jeg, da jeg var Krankenträger. Transporten af patienterne foregik på invalidevognen. I nærheden lå annekset med de eftertragtede hospitalsstuer, de såkaldte Marodenzimmern. Alle 50 pladser var altid fyldt. Skulle man derind, måtte man smøre godt for lægen.

Lejren havde desuden en dygtig apoteker, som selv kunne lave medicin af planter. Han tog imod folk hver dag mellem klokken 11 og 17. Uden for hans dør stod der altid lige så mange mennesker som indenfor, og de måtte tage opstilling i køen mindst en time før for at komme til. Der var også et apotek, men det eneste de havde dér var kultabletter og hostesaft. Imidlertid kunne alt opnås, hvis man havde fået en fødevarepakke og kunne forhandle sig frem til nogle af de gode varer, men prisen var høj. Der var forbud mod at have medicin, tobak, radioer og varmeapparater. Blev det opdaget, betød det øjeblikkelig transport til en anden lejr, hvor alt håb var ude. Det samme gjaldt også med hensyn til tyveri og andre grove forbrydelser. Men risikoen for at komme på en

transport var i øvrigt umulig at forudse. Frygten hang altid over hovedet på os, og vi levede i evig angst.

Jeg overværede selv flere transporter, når jeg som Kran-
kenträger skulle bringe syge mennesker til jernbanestatio-
nen, for også syge fanger blev sendt på transport. Særligt
uhyggeligt var det, når lejrkommandanten SS-Obersturm-
führer Anton Burger selv stod og råbte og skreg og brugte
piskan for at det kunne gå hurtigt nok. Jeg løb hjem og græd
som et barn over staklerne. Denne naziforbryder var en ube-
regnelig bandit. Han gik altid rundt med sin pisk i hånden
og kunne finde på at overfalde hvem som helst. Men kort tid
efter vores ankomst blev Burger udskiftet med SS-Ober-
sturmführer Karl Rahm, og forholdene i lejren blev kendeligt
forbedret. Rahm var også slem, men af et roligere gemyt end
sin forgænger, blot hans befalinger blev lystret øjeblikkeligt.

Mit arbejde i kulminen

Efter et par dages ophold i lejren skulle alle nyankomne un-
der 60 år melde sig klokken fem om morgenen på arbejdsan-
visningskontoret ved jernbanen. Lederen var en pæn herre.
Han fortalte mig, at jeg var forpligtet til at arbejde i et Hun-
dertschaft, det vil sige et arbejds hold på op til 100 mand, og
med det tungeste arbejde i lejren. Det var altid de unge og
nyankomne, der blev indkaldt til det hårde arbejde i kulaf-
delingen eller i tuberkuloseafdelingen. Vi ville alle få en eks-
tra madration. Kom vi for sent på arbejdet, medførte det en
mindre madration. Løj eller stjal vi, betød det transport til en
anden lejr.

Jeg meddelte, at jeg ville arbejde i kulminen. Arbejds-
tiden var forskellig, fra klokken seks morgen til tre eftermid-

dag, andre dage var det fra syv til tre. Vi havde at møde præcist. Da jeg skulle begynde næste morgen, bad jeg min Hausälteste sørge for, at jeg kom op. Det var svært at sove i mit værelse, hvor man snakkede både dag og nat. Faldt jeg endelig i søvn, ville jeg være sikker på at blive vækket til tiden. Jeg var frygtelig bange i begyndelsen. Af frygt for at komme for sent måtte jeg løbe til arbejde, og jeg kunne ikke nå at bede min morgenbøn. Min far var bekymret for, at jeg helt skulle glemme bønnen, så jeg lovede ham at sige den, når jeg kom hjem, hvilket jeg holdt. Men det var så meget imod hans ønske, at jeg først kunne lægge tefillin (bederemme) og sige de ekstra fem salmer af Tehilim (Davids salmer), når jeg kom fra arbejde.

Vi var i alt 25 mænd, der deltog i arbejdet i kulminen. Vi fik udleveret en togkasket og et tørklæde til at dække munden og næsen. Jeg var så angst, at jeg var nær ved at skribe. Men jeg havde en god arbejdskammerat fra Ungarn på tyve år, og han hjalp mig. Mit arbejde bestod i at skovle kullene op i en stor kurv, som derefter blev afleveret til værelserne. Kullene var runde som æg. De var blevet oplagret i kejserinde Maria Theresias tid, da hun var i krig med Frederik den Store af Preussen. Kullene blev den gang brugt som projektiler til kanonerne. Da Theresienstadt blev oprettet som gennemgangslejr, blev kullene frigivet mod, at man selv skulle hente dem op af skakten. Det var interessant at se, hvordan skakten var indrettet, og der var kul nok til de første 50 år.

Maden til min far skaffede jeg ved ekstraarbejde. Det var hårdt, og efterhånden kunne jeg ikke tåle kulstøvet. Men for at far ikke skulle lide nød holdt jeg ud, så længe mine kræf-

ter tillod det. Jeg var der i halvanden måned, så kunne jeg ikke mere og ville derfor hellere arbejde i savskæreriet.

“Gnädige Frau, küss die Hand”

Min overordnede fortalte mig, at jeg skulle tale med en læge i bygningen. Han skrev nu en lægeerklæring til mig og sagde, at jeg måtte tage den med til sundhedsvæsenet i Magdeburgkasernen. Den var svær at få adgang til, men jeg havde jo afleveret kul dér mange gange. Med hjælp fra gode bekendtskaber lykkedes det mig at få foretræde for den østrigske dame, som havde med fordelingen af arbejdet inden for sundhedssektoren at gøre.

Lægen havde sagt, at jeg endelig måtte huske at sige “Gnädige Frau, küss die Hand” til hende, for denne tiltale på østrigsk manér smigrede hende. På kontoret så jeg nu for første gang dette strenge kvindemenneske, som jeg senere – desværre – var nødt til at opsøge mange gange. Hun sad bag sit skrivebord, uden et smil. Jeg fremførte mit ønske om et job i savskæreriet. Hun bladede i en bog, og jeg sagde “Gnädige Frau, küss die Hand”. Det virkede! Jeg fik besked om, at jeg kunne begynde i savskæreriet. Men jeg måtte vide, at hvis jeg fortalte nogen om stedet, ville jeg – til trods for at jeg var dansker – omgående blive sendt med transport.

Jeg stod dér som i trance og hørte mig selv sige: “Jeg tager den plads.”

Mit arbejde på savskæreriet

Savskæreriets bygning lå ved jernbanestationen og var et af tyskernes hemmelige steder, som englænderne og amerika-

nerne ikke måtte vide besked om. Her arbejdede kun døve mennesker, der alle var medtagne og udsultede.

Jeg fik udleveret et adgangskort og skulle møde klokken fem ved jernbanen. Da jeg kom næste morgen, var de døve arbejdere også mødt op. Der var netop ankommet en transport med inventar fra en tilintetgjort synagoge. Foran mig så jeg stabler af bænke og skabe til torahrullerne. Der var også bunker med brændte torahruller, hvis stokke var blevet slået i stykker. Den slags var hverdagskost i alle de lande, hvor nazisterne hærgede og plyndrede. For jøderne var det en katastrofe. Jeg forstod, at dette ødelagte synagogeinventar var årsagen til hemmeligholdelsen. Tyskerne ville ikke risikere, at englænderne og amerikanerne fik at vide, hvad der foregik i bygningen og bombede den. De døve mennesker, der arbejdede her, kunne ikke sige noget videre, så elendige som de var.

Vi var 50 arbejdere, og vi måtte alle hjælpe med at slæbe inventaret ind i savskæreri, hvor det skulle saves til brænde. Jeg græd ved synet af alle disse ødelagte ting. Chefen var en tysk nazist, men trods alt et venligt menneske med et godt hjerte. Han spurgte mig, hvorfor jeg græd. "Jeg har ondt i øjnene", svarede jeg. Og fordi han troede, at jeg græd på grund af sygdom, blev mit arbejde ændret. Nu skulle jeg fordele brændet til barakkerne. Alle på mit værelse nød herefter godt af, at jeg kunne tilføre det lidt ekstra brænde.

Mit arbejde bestod i at fylde de savede brændestykker i en kurv, som stod på en kørestol, og sammen med flere andre personer uddele fem-otte stykker brænde til hver hestestald. Når kurven var tom, skulle jeg levere den tilbage til jernbanen. Jeg arbejdede dér i tre dage. Det var forfærdelig

hårdt for mig at se togene ankomme fuldt belæssede med synagogernes hellige ting, som så blev beordret hugget i stykker for at ende i kakkelovnene.

Tavlerne med de ti bud. Fra en synagoge i Europa via savskæreriet i Theresienstadt til Dansk Jødisk Museum i København. Højde: 42 cm, bredde: 32,5 cm. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

En dag, da jeg skulle fylde kurven, lagde jeg mærke til, at der lå to tavler med de ti bud. Da chefen gik på toilettet, så jeg mit snit til at lægge disse hellige tavler i bunden af kurven og fylde brænde ovenpå, så de undgik at blive savet i stykker. Det var farligt, og jeg var bange for, det skulle blive opdaget. Så ville mit liv være i fare, og jeg ville aldrig se min far mere. Jeg turde ikke være der længere. Da chefen kom ud igen, sagde jeg derfor, at jeg måtte søge nyt arbejde, for jeg kunne ikke tåle savsmuldet i mine øjne. Det lykkedes mig at få tavlerne med ind i lejren og skjule dem under min madras. Senere fik jeg dem med til Danmark, hvor de nu er på Dansk Jødisk Museum.

Når jeg kom hjem fra arbejdet, spurgte min far altid, hvordan det var gået mig. Jeg havde altid fortalt ham alt og fortalte ham derfor også om denne sag og om den advarsel, jeg havde fået af den strenge dame på kontoret. Far sagde, at det skulle man helst undgå at tale om, for det var Templets ødelæggelsesdag, en ekstra Tishah beav, den 9. i måneden av.

Jeg blev Krankenträger

Igen måtte jeg ind på Magdeburgkasernen til "Gnädige Frau, küss die Hand" for at få tilladelse til et andet arbejde. Inden for sundhedsvæsenet var der kun tuberkulose- og lungeafdelingen tilbage eller arbejde på selve hospitalet. Men i sidste øjeblik sagde en dame på kontoret, at transportafdelingen manglede folk. Jeg fik så pladsen som Krankenträger, det vil sige sygeportør og ligbærer.

RHEITO DYPHUSIENSTADT Gesundheitswesen		A	
An <i>Ernst Elias</i>		Exped. <i>IV 2/40</i> <i>ED 43</i>	
Auf Grund Ihres uns übersmittelten Gesuches und Curriculum vitae werden Sie von der Arbeitszentrale - ~~Personalleitung~~ für das Gesundheitswesen beru- figt. ~~als Krankenträger~~ Malen Sie sich <i>E II</i> zusätzlich bei der Arbeitseinsatzstelle Ihre <i>E II</i> Tätigkeit. und übergeben Sie die dort empfangene Arbeitsbestätigung beim Mediziner Ihres Dienstortes innerhalb 24 Stunden nach Erhalt dieser Zuschrift. GESUNDHEITSWESSEN Der Leiter Dr. Fritz Gunk.			
Dienst- zuteilung	<i>Marodenzimmer</i>	Dienstort	<i>E II</i>
481a-G-42/E			<i>12/44</i> Dat.

Meddelelsen om min ansættelse som Krankenträger udstedt af Sundhedsvæsenet. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Afdelingen lå ved hospitalet. Lederen var tjekke og hed Josef David. Han var en streng herre, og det gjaldt om at høre efter, når han befalede noget. Hans arbejde bestod i at modtage rapport om, hvor mange der var døde i nattens løb, hvor mange der skulle på hospitalet, og hvor mange anmodninger om transport der var kommet fra lægen. Alt dette var der stor kontrol med.

Omkring 45 mennesker arbejdede som sygeportører. Der var et særligt system, så vi kunne kende forskel på patienterne. De, der havde en rød streg under navnet, kom på hospitalet eller på Marodenzimmern i hospitalsannekset. Som Krankenträger lykkedes det mig at overtale min chef til at indlægge fru Paula Fischer på et bekvemmeligt Marodenzimmer. Hun var rabbiner Josef Fischers hustru, som jeg havde "adopteret" som min tante. Hun var dengang ret syg. Det var ikke noget svært arbejde, og det kunne give lidt brød

eller andet, når man afhentede en syg til hospitalet eller til Marodenzimmern. Men til gengæld var det meget hårdt, når vi Krankenträgerere skulle bringe de syge fanger, som var blevet udtaget til transport, til jernbanestationen. Det var forfærdeligt at se de stakkels mennesker med vold blive presset ind i kreaturvognene. Vi kunne intet stille op.

Højesteretssagføreren og nonnen

Vi afhentede også nyankomne fanger fra stationen. Det kunne hænde, at der kun kom et enkelt menneske med en tom kreaturvogn. Kort efter fyldtes den til bristepunktet med fanger, der fra Theresienstadt skulle transporteres til Auschwitz. En dag fik jeg besked om at hente en mand, der lige var ankommet med toget, og som bar en lille kuffert. Vi hilste på hinanden, og jeg tilbød ham plads i vores rum. Det indvilligede han i og fik en seng ved siden af min far. Dagen efter blev han stærkt deprimeret og henvendte sig til lejrkommandant Rahm for at komme ud af Theresienstadt. Men han fik afslag. Han blev hos os i tre dage og begik så selvmord ved at springe ud fra en balkon.

Forklaringen var denne: Manden var højesteretssagfører og havde en søn, der trods sin jødiske far var blevet en stor mand i nazikredse. Mandens hustru var ikke jøde, men "arier", og da hun døde, skulle manden ryddes af vejen. Sønnen sendte ham til "mønsterlejren Theresienstadt". Men da højesteretssagføreren oplevede lejrens nød og elendighed, kunne han ikke tage det. Min far forsøgte at tale ham til rette og trøste ham. Han fortalte om sine egne oplevelser, da han måtte forlade familie og venner og flygte fra Rusland til Danmark – og om deportationen fra København til Theresi-

enstadt. Alle mennesker bærer på håbet om at komme hjem, forklarede han. Men højesteretssagføreren havde været rig og følt, at han havde gjort det rigtige ved at støtte nazipartiet. Nu skulle han så gennemgå helvedes kvaler på dette sted. Han ville ikke leve mere.

En anden dag ankom et tog med en ung pige, som jeg fik besked på at hente ved stationen. Hun skulle arbejde på alderdomshjemmet. Jeg blev overrasket over at se, at hun var nonne. På vejen til alderdomshjemmet fik jeg hendes historie. Hun var forældreløs og var blevet adopteret af en katolsk familie. Da hun var 16-17 år, sendte de hende til et kloster. Her gravede man i hendes papirer og fandt ud af, at hun var født jøde – og så var det ud med hende. Heldigvis fik hun et lille rum for sig selv på alderdomshjemmet, og her havde hun sit kors hængende. Hun gik altid med sin salmebog i lommen, og på bestemte tider var hun optaget af at bede.

Mit løfte på Bauschowitzer Kessel

Livet gik sin triste og ensformige gang i lejren. Indtil den 11. november 1943. Det var mindedagen for den "forbryderiske" våbenstilstand i 1918, tyskernes nederlag i 1. verdenskrig. Det skulle jøderne bøde for, og en skræmmekampagne blev sat i gang. Ud over at tyskerne lukkede for vandet og sendte fordærvet mad ud til os, fik vi besked på at stille til folketælling på Bauschowitzer Kessel klokken ni om morgenen. Det gjaldt alle lejrens omkring 28.000 fanger, fra den yngste til den ældste. Kun de sengeliggende var undtaget, men først efter at tyske læger havde kontrolleret dem. Vi blev oprørte over denne appel, for vi vidste, at tyskerne i forvejen havde rede på alt i lejren. Hausälteste førte hver morgen en liste

over, hvor mange der var syge, og hvem der var døde, og indleverede den på Magdeburgkasernen. Der var altid nøje kontrol med fangerne.

Bauschowitzer Kessel er en dalsænkning et stykke vej fra Theresienstadt. Men det tog lang tid for de mange tusinde fanger at nå derud og blive stillet op i rækker. Alle hjalp hinanden. Der var børn i barnevogne og folk på bårer – efter særlig tilladelse fra de tyske læger. Vi måtte op klokken fire, og et par timer senere kunne vi se en hel folkevandring ud af lejren. Jeg tog far under armen, han var dengang 70 år, men havde gode ben at gå på. Rifka var ansat ved landbrugsvæsenet og boede længere borte i byen, hun gik ikke sammen med os. Efter halvanden times vandring ankom vi til stedet.

Det var svært for min far, men han blev glad, da vi undervejs traf en rabbiner, som han kendte. Rabbineren sørgede for, at Tehilim-holdet fra synagogen kom til at stå sammen, så vi i fællesskab kunne sige Davids salmer. For far var det let, da han kunne sige Tehilim udenad, og jeg kunne følge med. Holdet var på ca. 16 mand. Det glædede far at møde dem. Men der var ingen bænke, så vi måtte stå op. Vejret var iskoldt, og vi fik hverken mad eller drikke hele dagen. Skulle vi træde af, blev vi altid hjulpet af de nærmeststående. Det var en lang, kold dag, mange blev syge og døde senere af lungebetændelse.

Da klokken nærmede sig halv fem, ankom en deling tyske SS-mænd med hunde fra garnisonen. Samtidig drøned flyvemaskiner lavt ned over os. Det virkede meget truende, og vi frygtede det værste. Vi kunne intet andet gøre end vende vores hjerte og vores bøn til den Almægtige i Himlen. Jeg løftede mit ansigt mod Gud og i en tilstand af

stærk frygt lovede jeg med tårer, at dersom far og jeg og resten af slægten måtte blive frelst, ville jeg som tak udføre et stort arbejde for menigheden derhjemme.

Pludselig hørte vi et skarpt fløjt, og folk begyndte at gå uden at skubbe til hinanden. Da var klokken halv seks. Vi aftalte, at de der kom først hjem skulle tænde op og sørge for, at vi fik noget varmt at drikke. Titusinder af fanger vandrede hjemad. Jeg gik med far, og det var vanskeligt for ham, efter at han havde stået op i så mange timer. Undervejs mødte vi Rifka, Anna og Alfred Fürst med den lille Hennie i barnevognen.

Da vi omsider nåede hjem, lå der en ordre til mig fra sundhedsvæsenet, at Krankenträgerne skulle tage tilbage til Bauschowitzer Kessel og hente de syge og døde. Jeg tog af sted, og jeg samlede syge og døde op. Mange havde fået lungebetændelse, og mange havde mistet livet.

Dagen efter talte vi om, hvad der var sket. Jeg fortalte om mit løfte til Vorherre, og alle tilsluttede sig denne tanke. Far sagde, at jeg skulle tale herom med min lærer, rabbiner Josef Fischer, og jeg gik hen til ham. Han var syg og sengeliggende og sagde, at han ikke kunne se nogen fremtid for sig og heller ikke mere kunne have opsyn med gravstederne i Danmark. Han ville være glad for, om jeg ville overtage arbejdet i samarbejde med bibliotekar Julius Margolinsky. Det ville være en stor hjælp for menigheden, sagde han. Hver gang jeg besøgte Josef Fischer, fortalte han mig mere om begravelsespladserne, og jeg blev meget ivrig og ønskede så snart som muligt at komme hjem og tage fat på opgaven. Det er baggrunden for mit årelange arbejde på vores begravelsespladser efter krigen. Jeg har holdt mit løfte til Vorherre, og

jeg arbejder fortsat med den nøjagtige registrering af gravstederne.

Senere talte også overrabbiner Max Friediger ved flere lejligheder i synagogen dernede om, at når vi med Herrens hjælp kom til Danmark igen, skulle vi gøre noget for Troes-samfundet.

Overrabbiner Max Friediger reddede mit liv

Ved ankomsten til Theresienstadt var overrabbiner Max Friediger blevet bedt om at indtræde i den jødiske selvforvaltnings Ältestenrat, og her gjorde han meget for os danskere. Det var en gudsvelsignelse for os alle, at han var hos os.

Engang kom jeg i en farlig situation. Forhistorien er mit møde med lejrkommandanten, SS-Obersturmführer Karl Rahm. Magdeburgkasernen var lejrens administrative centrum, og her kom Rahm dagligt. Han kørte rundt i sit flotte, nye hestekøretøj, som vakte stor opsigt, og som efter sigende var stjålet. Jeg oplevede en dag, at hesten genkendte sin tidligere ejer, en høj, statelig dame blandt fangerne, og løb hen til hende for at blive klappet. Rahm erfarede derved, at det var hendes hest, og næste dag var hun ikke mere i lejren.

Jeg var på vej hen for at afhente en syg dame i nærheden af Magdeburgkasernen, da jeg så lejrchefen nærme sig i sit fine hestekøretøj. Han var i godt humør. Ud for mig standsede han og bad mig føre hesten ind i stalden. Jeg svarede, at jeg ikke forstod mig på heste, og straks meldte der sig en anden, som tilbød at gøre det. Rahm spurgte mig da, hvor jeg var fra og hvad jeg havde arbejdet med. Da han hørte, at jeg var antikvitetshandler i Danmark, ville han vide, om jeg havde kendskab til meissnerporcelæn. Jeg viste ham tegnet

for dette porcelæn med to krydsede fingre, hvorpå han gik uden at sige mere.

På den tid var jeg stadig Krankenträger. Min chef, Josef David, blev imidlertid taget til transport, og jeg fik overdraget ledelsen af Krankenträgerforetagendet med 50 personer, hvoraf nogle var medhjælpere. Alle havde bestemte opgaver, og det var ikke let. Jeg skulle blandt andet bestyre indlæggelserne på hospitalet. I Josef Davids kittellomme fandt jeg hans røde blyant. Den havde han benyttet til understregning af navnene på de personer, der efter lægens anbefaling skulle indlægges akut. Jeg vidste, at de tre danskere Axel Margolinsky, Alfred Heymann og Willie Levysohn lå syge, og jeg benyttede mig nu af den mulighed, min nye stilling gav mig, til at strege deres navne under med rødt. Hvilket jo så betød, at de var alvorligt syge og skulle på hospital. De var nu ikke akut syge, og hospitalet ville da heller ikke anerkende deres sygdom som akut, så de blev omgående sendt tilbage.

Sagen blev indberettet til sundhedsvæsenet, og jeg fik ordre om at møde hos en gammel bekendt, nemlig "Gnädige Frau, küss die Hand". Hun meddelte mig, at jeg var afskedit fra mit arbejde med øjeblikkelig virkning. Og fordi jeg havde benyttet den røde blyant på eget initiativ uden først at rådføre mig med lægen, ville jeg – selv om jeg var dansker – blive sendt med næste transport. Jeg var ved at bryde sammen, og jeg græd ved tanken om min gamle far, der ville tage sig det meget nær. Samme aften kom den skriftlige meddelelse om min transport. Da jeg viste far den, bad han mig omgående opsøge overrabbiner Friediger.

Overrabbineren gik dagligt omkring i lejren og besøgte de danske jøder, og tilfældigt kom han netop forbi os og så

mig sidde og græde. Jeg gjorde mig umage for nøjagtigt at fortælle alt, hvad jeg havde begået, og jeg fortalte også om mit møde med Rahm. Overrabbiner Friediger hørte alvorligt på mig og sagde: "Det bliver svært, men med Guds hjælp vil jeg forsøge at tale med Rahm". Derefter opsøgte han lejrkommandanten, og det lykkedes ham at få annulleret min transport. Senere fortalte han mig om samtalen med Rahm. Denne var først ubøjeelig, men dog interesseret i at høre nærmere om mig. Det havde gjort indtryk på ham at høre, hvordan jeg havde været over for min far.

Jeg takkede overrabbiner Friediger af hele mit hjerte. Han reddede mit liv.

Lunge- og tuberkuloseafdelingen

Næste dag måtte jeg møde hos "Gnädige Frau, küss die Hand", som tydeligvis havde haft besøg af Rahm. Hun så strengt på mig og sagde, at selv om jeg som dansker ikke skulle med transport, ville jeg alligevel få min straf. Den bestod i, at jeg for fremtiden skulle arbejde på lunge- og tuberkuloseafdelingen, den værste arbejdsplads af alle.

Jeg måtte derhen, og arbejdet var slemt. Det var i virkeligheden en torturafdeling, hvor tyske og udkommanderede jødiske læger eksperimenterede med de syge stakler. Jeg græd, medens jeg overværede det, og jeg forsøgte at komme væk derfra, men ingen kunne hjælpe mig. Jeg skulle hele tiden tørre opkastninger op, vaske blod af gulvet og i det hele taget rengøre efter eksperimenterne. Jeg kan endnu i dag ikke holde ud at fortælle nærmere om, hvad der foregik. Om natten kunne jeg ikke sove, men lå og græd over patienternes og min egen skæbne. Jeg tænkte på min far, hvor-

ledes livet ville være for ham, dersom jeg forlod denne verden. Men min tro forlod mig ikke, og jeg håbede på Herrens hjælp.

Jeg talte med overrabbiner Friediger om det. Han var ked af at se mig lide, og han var bange for, at den strenge dame skulle finde på noget endnu værre til mig. Han ville undersøge mulighederne. Og allerede en uge efter skete der noget. Den danske kommission skulle komme på besøg i Theresienstadt. "Gnädige Frau, küss die Hand" sendte bud efter mig. Jeg kom op på hendes kontor, og denne gang fortalte hun mig med et smil, at jeg i anledning af det fine besøg skulle arbejde som forvalter på et alderdomshjem, Vorzugsberechtigtes Altersheim. Og glad blev jeg. Overrabbiner Friediger havde formodentlig igen været hos Rahm, som på grund af min hjælpsomhed over for min far har fundet mig velegnet til at tage mig af de gamle, tyske damer, som boede på alderdomshjemmet.

Den danske kommissions besøg

En måned efter jødeaktionen i Danmark den 1. oktober 1943, kom SS-Obersturmbannführer Adolf Eichmann på besøg hos Werner Best i København. Mødet resulterede i en aftale, hvorefter de arresterede danske jøder ikke skulle sendes til udryddelseslejren Auschwitz, men forblive i koncentrationslejren Theresienstadt. "Halvjøder" og jøder med en ikke-jødisk ægtefælle skulle sendes tilbage til Danmark. Fra februar 1944 fik jøderne i Theresienstadt lov til at modtage fødevarepakker fra Danmark, og repræsentanter for de danske myndigheder og Dansk Røde Kors fik løfte om at måtte aflægge besøg i Theresienstadt. Den 16. maj 1944 gav SS-

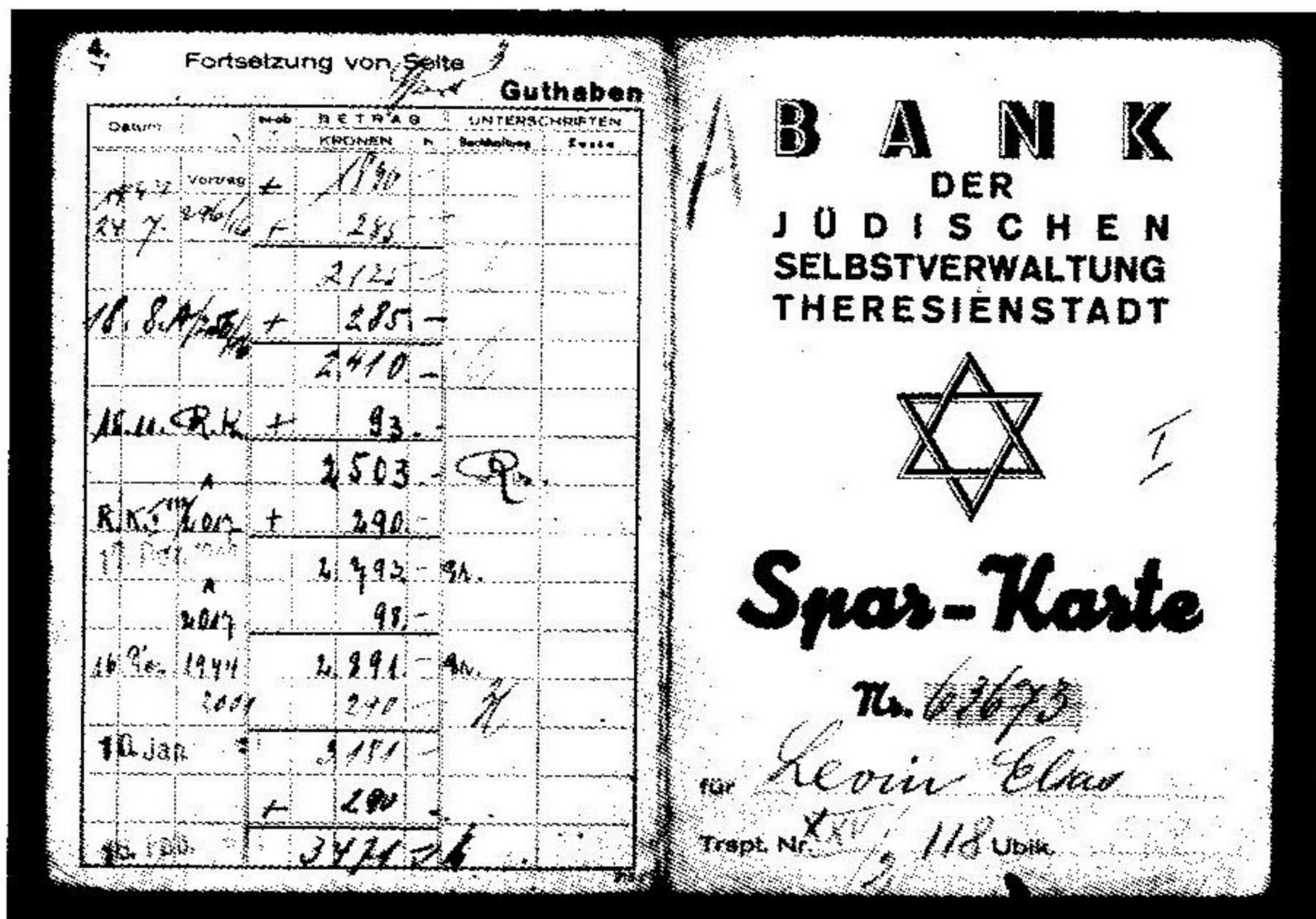
chefen Heinrich Himmler sin tilladelse, og den 23. juni 1944 ankom den danske kommission til Theresienstadt.

Byen var fra sin start udtænkt som en mønsterghetto. Men i sommeren 1943 havde det tyske Røde Kors inspiceret lejren og afgivet en beretning, der ikke lagde fingrene imellem. Man var forfærdet over tilstanden i lejren, overbefolkningen, underernæringen og sygeligheden. Denne beretning kom bag på SS-ledelsen, så forud for den danske kommissions ankomst iværksatte tyskerne den helt store forskønnelsesaktion. Gaderne blev sat i stand, husblokkene blev malet, rosenbuske plantet, der åbnedes en café og en lille musikpavillon med den danske dirigent og komponist Peter Deutsch som kapelmester. Børnenes legepladser fik nye legeredskaber, lejrens hospital og børnehjem samt alderdomshjemmet, hvor jeg var blevet ansat som forvalter, fik nye møbler. Alt var nøje gennemtænkt, og alt blev nyindrettet til højeste standard. SS satte alle sejl til i sit forsøg på at få noget, der lignede en mønsterghetto ud af det.

Der blev også oprettet en bank, som blev ledet af dr. Jakob Edelstein. Da det rygtedes, at man i Theresienstadt kunne købe alt for penge, fik fangerne efterhånden sendt penge fra familie og venner over hele kloden. Imidlertid skulle alle penge indbetales direkte til banken. Vi måtte pænt kvittere for dem, men vi kunne ikke få dem udbetalt. De kom på en spærret konto. Det var ærgerligt, at vi ikke kunne fortælle vores venner, at de ikke skulle sende penge. Vi måtte endda skrive en tak for pengene. Arbejdslønnen fik vi udbetalt i hjemmetrykte "Mosespenge" i form af 1-, 2-, 5-, 10-, 20-, 50- og 100-kronesedler med et billede af Moses med lovens tav-

ler, de to stentavler med de ti bud. Dem kunne vi heller ikke købe noget for.

Min bankbog i den jødiske selvforvaltnings bank (for- og bagside). Beløbet på den spærrede konto kom aldrig til udbetaling. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Senere modtog overrabbiner Friediger gennem kommandanturen et brev fra Dansk Røde Kors med følgende tekst:

Det danske Røde Kors modtog fra Danmarks Nationalbank tilladelse til at anvise Dem modværdien af kr. 9.013,97, som er bestemt til de 427 danske, der er anført i den vedlagte liste. Vi anmoder Dem om at udbetale til hver eneste af dem modværdien af 10 Rigsmark og lade modtagelsen kvittere på vedlagte liste, som De bedes returnere.

Overrabbiner Friediger henvendte sig til kommandanten – og fik igen besked om, at pengene ikke kunne udbetales. Vi måtte kvittere for dem, men de forblev i banken.

Den danske kommission ankom så fredag den 23. juni 1944 under ledelse af afdelingschef i Udenrigsministeriet Frants Hvass og overlæge i Sundhedsstyrelsen Eigil Juel Henningsen, han repræsenterede Dansk Røde Kors. Tyskerne kaldte kommissionen "Den internationale Delegation", fordi de efter at have givet tilladelsen til danskernes besøg udvidede kommissionen med adskillige nazistiske myndighedspersoner, samt formanden for Tysk Røde Kors og repræsentanten for Internationalt Røde Kors, Maurice Rossel. Men initiativet til besøget stammede fra Danmark, og vi danskere kaldte den fortsat den danske kommission.

Aftenen før besøget fik vi alle besked på ikke at røbe noget om de virkelige forhold i lejren og ikke fremsætte nogen form for klage eller kritik gennem overrabbiner Max Friediger. Lejrkommandant Rahm i uniform og en del andre naziherrer i ens, mørke habitter fulgte den danske kommission hele dagen. Deltagerne havde blandt andet ønsket at besigtige forholdene for de ældre i lejren. Dertil havde tyskerne valgt Vorzugsberechtigtes Altersheim, det bedste alderdomshjem i hele Theresienstadt, og hvis forvalter jeg var. Bestyrerinden og jeg bar hvide kitler i dagens anledning, og vi modtog kommissionen og hilste på de to danskere. Tyskerne nedlod sig ikke til at give hånd. Men besøget blev ganske kort. De så kun en enkelt stue med fine, gamle damer, som sad og drak the og hækede. Kommissionen var herefter meget tilfreds med de gamles forhold i hele Theresienstadt. Jeg

måtte blive og passe mit arbejde, derfor så jeg ikke, hvad der i øvrigt skete den dag.

Efter besøget

En mand, jeg aldrig vil glemme, er dr. Paul Eppstein, tidligere formand for Rigssammenslutningen af Jøder i Berlin. Han var Judenälteste i Theresienstadt, det vil sige formand for Ältestenrat, det råd af jøder, der var mellemed mellem SS og fangerne. Rådet havde reelt ingen betydning – bortset fra den uhyggelige pligt til selv at udvælge fanger i tusindvis til transporterne og i det hele taget styre det daglige liv i lejren efter SS'ernes befalinger. Da kommissionen skulle komme, blev dr. Eppstein udpeget til at optræde som borgmester og sammen med SS-officererne ledsage den danske kommission på den tilrettelagte rundgang i lejren. Han skulle besvare alle spørgsmål og fortælle, hvad de så, og alt skulle foregå på tysk. Dr. Eppstein var fortvivlet over, at han ikke kunne afsløre for de danske gæster, hvad der virkelig foregik. Han forsøgte at antyde det, men uden held. Et af de spørgsmål, han ikke fik stillet, var: "Ved I, hvad der sker med de mennesker, der kommer på transport?"

For dr. Eppstein og hans hustru blev besøget en uhyrlig prøvelse. Det må formodes, at han kom til at sige noget til lejrkommandant Rahm, som denne tog ham det ilde op. To dage efter at kommissionen var rejst, blev han afhentet og anbragt i "Kleine Festung" uden for lejren. SS havde under ledelse af SS-Hauptsturmführer Heinrich Jöckel indrettet den lille fæstning til et frygteligt torturkammer. Her blev dr. Eppstein tortureret og kastet ud fra balkonen, dræbt på stedet. Da vi erfarede, at han var død, blev der sørget i en uge.

Hans hustru blev omgående sendt med transport, og således endte ægteparret Eppsteins liv.

Da kommissionen var rejst hjem, fik vi som tak lov til at beholde orkestret. Dirigenten Peter Deutsch bad om tilladelse til at opføre Verdis dødsmesse "Requiem". Tilladelsen blev givet, og orkester, sangere og kor begyndte at indøve værket. Efter mange prøver oprandt dagen, da det skulle opføres for publikum. Men på de medvirkendes mødetidspunkt ankom kun de tre danskere. Det var Peter Deutsch, violinisten Mænni Ruben og trompetisten Paul Rabinowitsch (i dag forfatteren Paul Aron). Alle de andre var i nattens løb blevet afhentet til transport til Auschwitz. Kun musikernes instrumenter var tilbage. Publikum gik ulykkelige derfra.

Medens "kulisserne" endnu stod fremme, gik tyskerne i gang med at optage en film, der kunne fremvise Theresienstadt som en mønsterlejr. Lørdag under gudstjenesten kom SS-mænd ind i synagogen og udpegede nogle ældre til at ligge ved en strand i filmen. Jeg sagde til min far, at han skulle kigge dybt i bønnebogen og ikke løfte hovedet. SS-mændene passerede os, og far blev ikke taget.

Filmens instruktør var den kendte kabaretsanger Kurt Gerron fra Berlin. Folk blev anbragt ved borde med kopper og papirsblomster. Orkestret under ledelse af Peter Deutsch spillede, og nogle damer optrådte. Kurt Gerron indtalte denne kommentar til scenen: "Medens jøderne i Theresienstadt sidder på cafeerne og danser og synger, bærer vores tyske borgere de tungeste byrder i en frygtelig krig. De lider nød for at redde vores land."

I en scene, hvor vi skulle gå omkring, blev min søster Rifka udpeget til at gå forrest som landbrugsarbejder med en

rive i hånden. På et tidspunkt dukkede overrabbiner Max Friediger op, men han blev straks gennet væk af en SS-mand med besked om, at han skulle gå hjem, "hvor han havde nok at gøre". En mængde projektører var tændt, og det hele blev strengt overvåget af SS-mænd. Det store propagandanummer var naturligvis den rene svindel.

Alderdomshjemmet, min nye arbejdsplads

Vorzugsberechtigtes Altersheim, de fortrinsberettigedes alderdomshjem, havde til huse i en to-etages tidligere herskabsbygning, som rummede tre afdelinger. Foran var der en gårdsplads, og bagved en stor have. Det lå i nærheden af jernbanestationen og var isoleret fra den øvrige lejr. Der var kun adgang udefra og gennem en dør ind til lejren fra den bygning, jeg boede i. Ingen kendte hjemmet. Overrabbiner Friediger havde dog hørt om det, men han havde ikke tilladelse til at besøge beboerne, og de kom aldrig i kontakt med den øvrige del af Theresienstadt.

Bestyrerinden, Frau Helene Müller, var et rart og fornuftigt menneske. Hun modtog mig hjerteligt, fortalte om mit arbejde og sagde, at jeg ville få mit eget lille og nyindrettede værelse over gården. Desuden ville jeg få fritimer, kunne holde min sabbat og i det hele taget få det godt. Jeg måtte blot ikke fortælle nogen, hvad jeg oplevede i hjemmet. Jeg forklarede hende, at jeg ønskede at kunne hilse på min far og min søster Rifka, og de to fik derpå, som de eneste, lov til at besøge mig gennem døren ind til lejren. Jeg blev enig med far om, at jeg flyttede fra hans værelse, og at han skulle komme og få maden hos mig. Frau Müller kom til at holde

meget af ham. De fromme jøder spiste aldrig kød, men hun sørgede for, at far og jeg alligevel fik god mad.

Hjemmet var pænt indrettet, og beboerne var tyske, ikke-jødiske gamle damer. Mange af dem var oppegående, og de havde andre ældre damer til hjælp. De var velklædte og så glade og tilfredse ud, men de fik også ekstra mad og en god betjening. Jeg følte mig lykkelig, når jeg underholdt mig med disse pæne damer. Forbavset blev jeg imidlertid over at se dem få besøg af lejrkommandant Rahm i følge med andre højtstående officerer, som medbragte poser med frugt og søde sager. Efterhånden blev jeg klar over, at beboerne var slægtninge til de tyske officerer. De var bragt hertil for at kunne leve i beskyttede omgivelser.

Hjemmet tiltrak også de højtstående nazipersoner, fordi der var indrettet et værelse til bordel, hvor de kunne voldtage unge, smukke, jødiske piger. Rahm kom alene eller sammen med et par andre uniformerede herrer. Jeg overværede, at en af de besøgende fik tilkaldt en jødisk pige for at tvinge hende til samleje. Og jeg var selv engang i fare over for en tysk officer, som ville inklade sig med mig. "Na, – wir zwei?" spurgte han. Men i det samme kaldte Frau Müller på mig, fordi hun havde brug for min hjælp, og jeg var frelst. Hvad havde jeg kunnet stille op? Jeg var i tyskerens vold, han havde kunnet gøre med mig, lige hvad han ønskede. Efter den dag gemte jeg mig, så snart jeg så officererne komme.

Jeg arbejdede som forvalter på hjemmet de næste seks måneder. Det var trods de umenneskelige omstændigheder min bedste tid i Theresienstadt.

Tyskernes nederlag nærmede sig

Der var efterhånden flere tegn på, at tyskerne inden længe ville tabe krigen. De ønskede for eksempel ikke, at man skulle opdage asken fra de mange lig, som var oplagret ved krematoriet. Derfor besluttede de, at asken skulle kastes i Elben. Hundreder af mennesker fik besked på at møde op og marchere til Elben. Lastbiler hentede asken, og fra hånd til hånd havnede den i floden. Kun tre af danskerne var blevet begravet, nemlig dommer Julius Moritz, fru Ellen Hertz og skrædder Berel Kanter, og det var først sket kort inden den danske kommission ankom. De tre blev efter krigen gravet op, transporteret af Røde Kors til Danmark og begravet efter jødisk tradition på Mosaisk Vestre Begravelsesplads.

En dag i februar 1945 forlød det i lejren, at et vist antal fanger kunne få rejsetilladelse til en transport til Schweiz, og rabbiner Benjamin Marmelstein fra Wien, som havde afløst dr. Eppstein som Judenälteste, opfordrede alle til at benytte sig af muligheden. Også danskere meldte sig, men overrabbiner Friediger sagde efter nogle overvejelser nej, fordi ingen vidste nøjagtig besked med, hvem der stod bag transporten. Han sammenkaldte danskerne og meddelte, at vi alle skulle hjem til Danmark under ét. Og således blev det.

Russerne trængte frem fra øst, og tyskerne tømte den ene kz-lejr efter den anden ved at sende fangerne vestpå med tog eller til fods. Således ankom der en ungarsk transport, som på grund af russernes fremmarch var blevet omdirigeret til Theresienstadt. De nyankomne blev anbragt i en kaserne tæt ved Jägerkasernen. Jeg gik hen og besøgte dem og hilste på dem. De så alle meget elendige ud, sultne og udmattede. Især lagde jeg mærke til en lille rabbiner, som havde sin

torahrulle med sig. Jeg indsamlede madrester til dem og skaffede dem mange ting. Den dag vi skulle rejse, fik de alle vores madvarer og ekstra klæder. Den lille rabbiner velsignede mig og sagde, at Vorherre altid vil være med mig i mit lange liv.

Lejrkommandant Rahms færden i lejren blev overvåget i hemmelighed af jødiske efterretningsfolk blandt fangerne. I min tid som Krankenträger så jeg ham engang besøge et hus, og efter at han havde forladt det, kom der straks en fange, som søgte oplysninger om besøget. Rahm havde åbenbart til hensigt at medvirke til tilintetgørelsen af lejren, fordi Tysklands endelige nederlag nærmede sig. Efterretningsfolkene havde lagt mærke til, at Rahm og to andre personer havde anbragt en pakke i et rum ved badeanstalten. Derpå havde de låst døren efter sig, og Rahm havde taget nøglen med. Men de to efterretningsfolk havde selv nøgler til badeanstalten, og de låste sig ind og så, at der stod en beholder med Zyklon B. Derefter henvendte de sig direkte til Rahm og spurgte, hvad der skulle ske. Men Rahm trak bare på skuldrene og så hånligt på dem. Det stod dem nu klart, at den dræbende gas skulle anvendes, når danskerne var rejst, og at det skulle ske i badeanstalten. Disse oplysninger gav de videre til mig, fordi de havde tillid til mig.

Da jeg kom til Sverige, fortalte jeg det hele til rabbiner Marcus Melchior.

De hvide busser hentede os

Fredag den 13. april 1945 svingede en bil med et dannebrogssflag malet på taget op foran kommandanturen, hvor Rahms kontor lå. Jeg fattede det ikke. Og lidt efter så jeg overrabbi-

ner Friediger, ledsaget af to personer, gå op til Rahms kontor. Jeg tænkte: "Hvad har overrabbiner Friediger mon gjort?" Men han kom strålende glad tilbage og fortalte, at nu skulle vi hjem. Rygtet spredtes hurtigt. Vi skyndte os at pakke.

Derpå samledes alle danskere i Jägerkasernen, hvor vi skulle tilbringe de sidste dage. Der var et højt gitter omkring kasernen for at holde andre fanger ude, medens vi danskere frit kunne gå ud og ind. Folk flokkedes udenfor, dels for at bede om de rester mad, vi havde tilbage, når vi rejste, dels for at give os adresser på deres pårørende i udlandet, så vi kunne skrive til dem og fortælle, at de befandt sig i Theresienstadt.

Stadig flere samledes ved gitteret. Under opholdet havde nogle danskere lært tjekkiske piger at kende, og nu kom pigerne og mange andre og bad om ægteskab, så de kunne komme væk herfra. Også til mig råbte de: "Elias, gift dig med mig! Tag mig med ud!" Syv af de danske mænd gik med til det og fik hver sin pige inden for gitteret. Overrabbiner Friediger ville ikke vie de syv par, før vi kom tilbage til Danmark. Men Judenälteste rabbiner Benjamin Marmelstein ønskede at vise, at han havde den fornødne myndighed. Vagterne bemærkede imidlertid den store sammenstimlen af fanger. Rahm kom tilstede, og så var det slut med flere giftermål. Men lejrkommandanten ville gerne selv overvære ceremonien. Rabbiner Marmelstein bar tallit, bedesjal, og havde fremskaffet en kop surrogatkaffe til ægteparrene, da der ikke var vin. De syv par blev stillet op på række, og velsignelsen blev fremsagt. På tysk blev de erklæret for rette ægtefolk at være.

Derefter fik vi alle udleveret vores rejsepapirer. Det havde holdt hårdt, for rabbiner Murrelstein havde aftalt med tyskerne, at vi kunne hente og underskrive papirerne om lørdagen den 14. april, sådan som tyskerne ville have det. Det kunne vi ikke gå med til på en sabbat, da vi jo havde mange fromme mennesker mellem os, blandt andre overrabbiner Friediger, rabbiner Josef Fischer, kasketmagerne Abel Scheftelowitz og Mendel Scheftelowitz, schæchter Israel David Rabinowitz og min far. Det tog tid, inden man blev færdig med Hallacha, de jødiske lovregler, og kom i gang med at forhandle med tyskerne. De ville ikke bøje sig, men efter lange forhandlinger mellem overrabbiner Friediger og Rahm nåede man til enighed om, at jøderne kunne nøjes med at skrive et kryds i stedet for deres navn. Det godkendte Rahm.

Søndag den 15. april ankom greve Folke Bernadottes hvide busser for at hente os. Vi så en svensker i Røde Kors uniform. Men ingen af os hverken turde eller kunne slippe glæden rigtig løs. Vi tænkte på alle de andre, som vi kendte, og som måtte blive tilbage i dette forfærdelige helvede. Og vi tænkte på dem, der allerede havde mistet livet. Denne dag fik jeg kager og bolcher i afskedsgave af Frau Müller på Alderdomshjemmet. Hun lovede at sende mig en anbefaling, så jeg lettere kunne få arbejde, når jeg kom hjem.

Der blev givet signal til at gå op i busserne. Mange var kommet for at vinke farvel. Nu var der både danske og svenske Røde Kors folk, men ved siden af chaufførerne sad en tysk soldat med gevær. Busserne satte sig i bevægelse, og svenskerne serverede chokolade og frugt, som de havde med hjemmefra. Vi kørte gennem Dresden, og da vi nærmede os Potsdam, måtte vi gøre holdt og søge tilflugt i skoven på

grund af en luftkamp over os. Far gik langt ind i skoven for at bede, og næppe havde han afsluttet sine bønner, før der eksploderede en bombe ikke langt fra os, og noget af bussen blev beskadiget.

Endelig forlod de hvide busser det sønderbombede Tyskland og kørte over den danske grænse ved Padborg. Vi så dannebrogflagene langs ruten. Folk kom ud med mad og drikke. Tyskerne havde forbudt demonstrationer på vejen, når kolonnen kørte gennem Danmark, og det var forbudt at gøre ophold undervejs. Så nåede vi omsider København og blev kørt til Frihavnen. Vi gik om bord på en færge og sejlede til Malmø. Vi var lykkelige.

Opholdet i Sverige

I Sverige var der næsten ingen, der vidste noget om vores ankomst, men Malmøs overrabbiner Elieser Berlinger, rabbiner Marcus Melchior og rabbiner Wolf Jacobson mødte op og bød os hjertelig velkommen. Vi blev kørt til et sted, hvor vi på myndighedernes forlangende skulle være i karantæne nogle dage af hensyn til eventuelle sygdomme. Først nu tog jeg den gule davidsstjerne af min frakke. Herefter blev vi fordelt i to lejre. Far, Rifka og jeg kom til et nydeligt sommerhotel i Tylösand ved Halmstad. Anna, Alfred Fürst og lille Hennie kom til Strängnäs ikke langt fra Stockholm.

Ved ankomsten ventede der os et bad, og far og jeg fik et værelse sammen. Vi fik også en lille pille at sove på. De ortodokse blandt os blev i begyndelsen udelukkende budt på fisk til middag. Senere indbød Moses Bamberger os til sin restaurant, hvor der var koshermad. Efterhånden kom vi til kræfter igen. Svenskerne var i det hele taget venlige og hjælpsomme.

Vi fik besøg af slægt og venner og gik ture i den skønne omegn. Rabbiner Josef Fischer og hans familie flyttede ind i en lejlighed i hotellets anneks. Vi indrettede en lille synagoge, og i sabbatten hyggede vi os sammen.

To repræsentanter for Det mosaiske Troessamfund, formanden højesteretssagfører C. B. Henriques og direktør Karl Lachmann, aflagde besøg hos os i Tylösand. De bød os velkommen tilbage fra Theresienstadt og talte trøstende ord til os. Ved gudstjenesten var rabbiner Marcus Melchior kantor og fortolkede dagens torahafsnit, før den sidste Kaddish med lovprisning af Herren blev sagt. Jeg fik til opgave at være kirkebetjent og uddele de tjenester, mitzvot, som menigheden udfører under gudstjenesten. Rabbiner Josef Fischer fremsagde Gomel for os alle. Gomel er en lovsigelse for Vorherre og en tak for at have overlevet en fare. Han sagde Gomel med stor dybde i andagten. Derefter sagde alle, der ønskede det, selv Gomel. Der blev også arrangeret en smuk sabbat for os, hvor rabbiner Marcus Melchior deltog og talte gribende til os. Denne første sabbat efter redningen gjorde et stærkt indtryk på os alle.

Vi deltog i flere ture til den nærmeste by og blev ekviperet fra top til tå med undertøj, en habit, en frakke, et par sko og en hat. Den 5. maj var det min storesøster Rifkas fødselsdag, og meddelelsen om freden blev fejret efter alle kunstens regler. Ikke mindst af værten, der ejede hotellet og forstod at opmuntre os. Senere på måneden blev vi opfordret til at tage tilbage til København. Det var lige inden Shavuot, Ugefesten, og fulde af længsel besluttede far og jeg at vende hjem til København og komme i gang med at arbejde igen.

Tilbage i Danmark

Ved hjemkomsten til Nansensgade ventede der os en stor skuffelse. Viceværten, en venlig dame, havde gjort hvad hun kunne for at passe på lejligheden. Før deportationen havde vi nået at sørge for, at hun havde penge nok til to års husleje. Men værten var gået i tyskernes tjeneste, og han truede hende til at udlevere alle pengene. Derefter brød han ind i lejligheden og tog alt, hvad han kunne bruge, og lod døren stå ulåst efter sig. De følgende dage kom der andre og stjal resten. Kun møblerne, der var opmagasineret hos et flyttefirma, havde vi endnu.

Vi kom altså og fandt en tom lejlighed, som var lejet ud til andre. Vores to forretninger var også blevet tømt og lejet ud til fremmede. Vi stod på bar bund og måtte begynde helt forfra. Viceværten kunne kun leje et lille værelse til os. Midt i alt dette var det en opmuntring at modtage en anbefalingskrivelse fra Vorzugsberechtigtes Altersheim i Theresienstadt. Frau Müller havde holdt sit løfte.

En dag mødte jeg ved Østre Anlæg en ældre herre, som havde købt æg af mig i besættelsestidens første år. De måtte kun sælges snesevis ad gangen, men jeg havde gjort en undtagelse med ham. Nu ville han gøre noget til gengæld og tilbød mig at leje hans kælderlokale for 25 kr. om måneden. Således blev jeg i stand til at begynde som marskandiser og rydde kældre og lofter og sælge, hvad der kunne bruges. Efterhånden fik jeg igen en god marskandiserforretning.

Efter mere end 18 måneder i Theresienstadt gik livet videre.

Efterskrift

Tre gange har jeg rejst strækningen København-Theresienstadt og retur. Ruten var omtrent den samme, men omstændighederne og resultaterne af rejserne var forskellige.

Første gang – under krigen – rejste jeg som fange.

Anden gang – i 1947 – gjorde jeg rejsen efter indbydelse fra en arbejdskammerat fra lejren, en direktør Speyer, som efter befrielsen kunne vende tilbage til sin stilling som leder for Handelskammeret i Prag. Selv om det kun var få år efter vores fangenskab, tog jeg af sted. I Theresienstadt gik jeg med bankende hjerte ind i krematoriet. Stanken af brændt menneskekød hang i rummet. Tåreblændet fremsagde jeg mindebønnen Kaddish. Direktør Speyer gik en runde på begravelsespladsen og fandt et sted, hvor der stod "Dänisch". Her lå dommer Julius Moritz, fru Ellen Hertz og skrædder Berel Kanter begravet. I et forsøg på at modbevise rygterne om de skandaløse forhold i lejren havde tyskerne begravet de tre.

Tilbage i Prag traf jeg kantor Eduard Fried og blev begejstret for både stemmen og manden. Efter hjemkomsten tillod jeg mig at foreslå ham til stillingen som kantor ved vores synagoge. Kantor Eugene Goldberger havde netop sagt sin stilling op for at drage til USA. Kantor Eduard Fried blev antaget. Jeg henvendte mig også til overrabbiner Max Friediger og fortalte om gravene i Theresienstadt. Det lykkedes mig at udvirke, at de jordiske rester af de afdøde blev hentet af Røde Kors og begravet efter jødisk tradition på Mosaisk Vestre Begravelsesplads.

Min tredje – og sidste – rejse var i 1995 og blev for mig en smuk afslutning, et punktum for disse forløb. Det var There-

sienstadtforeningen, der arrangerede en rejse til Tjekkoslaviet i anledning af 50-året for befrielsen fra lejren. Vi rejste fra København den 14. oktober, og vores hold blev ledet af Birgit Fischermann. I Prag var Israels præsident Chaim Herzog på officielt besøg hos præsident Václav Havel. Det glædede os at se det israelske flag vaje side om side med det tjekkiske. På den plads i byen, hvor de jødiske tjekker blev samlet og ført bort til koncentrations- og udryddelseslejrene, blev der afsløret en mindeplade. Hundredvis af mennesker var mødt op til højtideligheden, et militærorkester spillede, og soldater holdt æresvagt. Prags borgmester og det tjekkiske trossamfunds formand holdt taler. Der blev nedlagt kranse foran mindepladen.

Da ceremonien var forbi, råbte mange på Kaddish (den jødiske mindebøn). Jeg stod midt i menneskemængden, men rakte alligevel hånden op som tegn på, at jeg kunne fremsige bønnen. Og således blev det. Jeg sagde Kaddish og blev bag efter bestormet af journalister og fjernsynskameraer. Min Kaddish blev udsendt i TV sammen med den øvrige højtidelighed. På spørgsmålet om, hvor jeg kom fra, svarede jeg selvfølgelig: Danmark! Da den danske ambassadør Per Poulsen-Hansen havde lagt blomster på Danmarks vegne, kom han hen og hilste på mig og takkede for min medvirken. Jeg præsenterede ham for Birgit Fischermann, og vi blev alle inviteret til reception på den danske ambassade.

En af dagene skulle der indvies et museum i Theresienstadt, og jeg forstod, at vi her havde mulighed for at møde vores tidligere medfanger. Jeg spurgte mig for, men desværre – af mine jævnaldrende var ingen mere tilbage. Jeg tog da ud for at gense selve byen Theresienstadt. Hvor var den stor

og forandret! Alle barakker fra krigens tid var borte, det hele var militært område. Jeg kunne vanskeligt genfinde stederne, hvor min far og jeg havde boet.

Flere på rejseholdet ville se krematoriet. Som jeg erindrede det, lå det ikke langt væk. Men alt var så anderledes, og på det militære område måtte der ikke køre biler. Måske som følge af sindsbevægelsen ville mine ben ikke bære mig. Venlige mennesker tog mig under armene. Således kom jeg frem til krematoriet og sagde Kaddish på det skæbnetunge sted. Bagefter satte jeg mig på en bænk, og med gråd i halsen sagde jeg Davids salmer.

Den sidste aften før hjemrejsen hørte vi Verdis "Requiem" i Smetana koncertsalen i Prag. Værket blev opført til minde om Theresienstadt i 1944, da musikerne, sangerne og koret – på nær de tre danskere – umiddelbart før opførelsen blev deporteret til Auschwitz. Mindekoncerten blev overværet af præsidenterne Chaim Herzog og Václav Havel og blev en gribende oplevelse.

Der gik endnu fem og et halvt år. Under oprydningen i anledning af Pesach fandt jeg pakken med mine nedskrevne indtryk fra Theresienstadt.

Måtte de aldrig blive glemt.

Illustrationer

Side 23: Identitetskort med mit ghettonummer 118-XXV/2. Udstedt af Ältestenrat og underskrevet af stedfortrædende Judenälteste Otto Zucker. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Side 27: Fra omslaget af fødevarepakken fra Dansk Røde Kors med bl.a. træskostøvlerne. Skænket af afdelingschef i Privatbanken Stig Rønne. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Side 35: Tavlerne med de ti bud. Fra en synagoge i Europa via savskæreriet i Theresienstadt til Dansk Jødisk Museum i København. Højde: 42 cm, bredde: 32,5 cm. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Side 37: Meddelelsen om min ansættelse som Krankenträger udstedt af Sundhedsvæsenet. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Side 47: Min bankbog i den jødiske selvforvaltnings bank (for- og bagside). Beløbet på den spærrede konto kom aldrig til udbetaling. Tilhører Frihedsmuseet, København.

Personregister

Abrahamsen, Elias 17

Andersen, Alsing 11

Arnheim, Max 9

Aron, Paul, se: Rabinowitsch, Paul

Bamberger, Moses 57

Berlinger, Elieser 57

Bernadotte, Folke 56

Best, Werner 10, 45

Burger, Anton 31

Christian 10. 9

Cohn, Arne 10

David, Josef 37, 43

Deutsch, Peter 46, 50, 63

Duckwitz, Georg Ferdinand 11

Edelstein, Jakob 46

Eichmann, Adolf 45

Eppstein, Paul 19, 49-50, 53

Fischer, Edith 22, 58

Fischer, Josef 7, 10, 22, 37, 41, 56, 58

Fischer, Paula 37, 58

Fischermann, Birgit 62

Franz Ferdinand 21

Frederik den Store 32

Frederik 8. 7
Fried, Eduard 25, 61
Friediger, Arthur 15
Friediger, Max 8, 11, 15, 25-26, 42-45, 47-48, 51, 53, 55-56, 61
Friedman, Schemajahu 9
Frænkel, Louis 5
Fürst, Alfred 26, 41, 57
Fürst, Anna, se: Levin, Anna
Fürst, Hennie ("lille Hennie") 26, 41, 57

Gerron, Kurt 50
"Gnädige Frau, küss die Hand" 33, 36, 43-45
Goldberger, Eugene 61
Guttermann, Arne 10

Hansen, H. C. 11
Hansen, Per 12
Havel, Václav 62-63
Hedtoft, Hans 11
Henning, dansk nazist 15
Henningsen, Eigil Juel 48-50
Henriques, Carl Bertel 10, 58
Hertz, Ellen 53, 61
Herzog, Chaim 62-63
Heydrich, Reinhard 21
Heymann, Alfred 43
Hildesheim, David 11
Himmler, Heinrich 11, 46
Hitler, Adolf 11
Hvass, Frants 48-50

Jacobson, Wolf 57
Jonas, Dora, se: Levin, Dora
Josef 2. 20
Jöckel, Heinrich 49

Kanter, Berel 53, 61
Krasnik, Herman 16

Lachmann, Karl 58
Levin, Anna 7-8, 26, 41, 57
Levin, Dora 7-8
Levin, Ella 7-8, 13
Levin, Hennie 5-8, 26
Levin, Moses 5
Levin, Nachman Simcha 5-8, 12-19, 22, 25-26, 32, 36, 38, 40-41,
43-45, 50-52, 56-59, 63
Levin, Rifka 5-6, 8, 12-15, 17, 19-20, 26, 40-41, 50-51, 57-59
Levin, Schemajahu 5
Levin, Sonia 5-6, 8
Levysohn, Willie 15, 43
Lewenstein, Tobias 6

Margolinsky, Axel 15, 43
Margolinsky, Harry 6
Margolinsky, Julius 41
Maria Theresia 20, 32
Meirson, rabbiner 5
Melchior, Marcus 11, 54, 57-58
Meyer, Ove 15
Moritz, Julius 53, 61

Murmelstein, Benjamin 53, 55-56

Müller, Helene 48, 51-52, 56, 59

Naftali, "Zimmerälteste" 23

Neumark, Ella, se: Levin, Ella

Oppenheim, Gerson 7

Poulsen-Hansen, Per 62

Princip, Gavriilo 21

Rabinowitsch, Paul 50, 63

Rabinowitz, Israel David 56

Rachelsohn, Deborah Liebe 5

Rachelsohn, Elia Jeschaja 5

Rachelsohn, Hennie, se: Levin, Hennie

Rahm, Karl 26, 31, 38, 42, 44-45, 48-49, 52, 54-56

Rossel, Maurice 48

Ruben, Leon 19

Ruben, Mænni 50, 63

Rønne, Stig 26-27

Salomonsen, Eva 13, 16-17

Scheftelowitz, Abel 56

Scheftelowitz, Mendel 56

Schneerson, Menachem Mendel 5

Schnol, Deborah Liebe, se: Rachelsohn, Deborah Liebe

Speyer, direktør 61

Svenningsen, Nils 10

Verdi, Giuseppe 50, 63

Zedek, Tzemach 5

Zucker, Otto 23

Andre værker af Elias Levin

Jødiske gravstene 1886-1900 på Mosaisk Vestre Begravelsesplads,
bind 1, København 1986

Jødiske gravstene 1901-1915 på Mosaisk Vestre Begravelsesplads,
bind 2, København 1987

Theresienstadt, et mindealbum,
København 1991

Sverige, et mindealbum,
København 1991

Den gamle jødiske begravelsesplads i Møllegade 1694-1994,
bind 1 og 2, København 1994

Jødiske gravstene 1991-1997 på Mosaisk Vestre Begravelsesplads,
København 2000

ISSN 1601-393X
ISBN 87-988504-2-3